

ՄԱՍԵԱՅ ԱՂԱԿԷԻ

Աւետարէր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՍԷՐ ՍՏԱՐԱՌԹԵԱՐԸ

ՊԱՐՈՆ ԵՂՈՒԱՐԻԱՅ ՌԱՓԱԷԼԻ ԴԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Յունիս 1856. — Թիւ 2.

ԲՈՂԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՑ ԲԱՆԲ.

Կրօնական վեճեր.

Անուն, մականուն եւ պատուանուն ազգային.

ՏԵՍԱՐԱՆԻ ԵՒՐՈՊԱՅ.

Սուրբ Գերմանոս Աւետարանի. Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Տորոս լեռան հայ ժողովուրդները. Հայ. եւ Գաղղ.

Ճանապարհորդութիւն ի Սիս. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայա-

րութիւն.)

Լեւոն 2. վերջին քաղաւոր Հայոց. Հայ. եւ Գաղղ.

(Շարայարութիւն եւ վերջ.)

ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Հայասեր գաղղիացի մը. Հայ. եւ Գաղղ.

Հարկաւոր ծանուցում մը. Հայ. եւ Գաղղ.

ՓԱՐԻՉ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Զ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիւրիիս, Թ. 38.

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Juin 1856. — N° 6.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Des disputes religieuses.

Noms, prénoms et titres nationaux.

TABLEAUX DE L'EUROPE.

Saint-Germain-l'Auxerrois. (Arm.-franç.)

MUSÉE ARMÉNIEN.

Populations arméniennes du Mont Taurus. (Arm.-franç.)

Voyage à Sis. (Suite. — Arm.-franç.)

Léon VI, dernier roi d'Arménie. (Suite et fin. — Arm.-franç.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Un Français philarménien.

Avis important.

Խոստացեր էինք որ նախընթաց բնույն մէջ հրատարակուած բարեկամական նամակին պատասխան տանք :

Նախ էւ առաջ շնորհակալ ենք նամակագրին նաեւ մեր հայրենակցաց կողմանէ որ արեւելքի քաղաքակրթութեան ընթացքին այդչափ ուշադիր է, էւ ապա իր խորհրդածութիւնները սիրով կը նդունինք : Մենք ալ լաւ հասկըցած ենք որ արեւելքին լուսաւորուիլը հիմա քաղաքակիրթ արեւմուտքէն պիտի ըլլայ. ուստի էւ պարտք կը համարինք մեզի՝ մեր եղբայրներուն հերոսական կենցաղավարութեան գաղտնիքը հաղորդելու համար ամեն պէտք եղածն ընել :

Հարկաւոր եղած կատարելութիւններն յանկարծակի ու բոլորը մէկէն ի գործ դնելը կարելի չէ. բայց յոսանք քէ անխոնջ ջանքով, էւ ընթերցողաց սիրալիր համբերութեամբը կարենանք մեր աշխատանքին այնպիսի ընթացք մը էւ կատարելութիւն մը տալ որ մեր վախճանին հասնելու էւ հասարակաց կարծիքին աւելի յարմար ըլլայ :

Մեր աշխատութիւնը, ինչպէս որ տարի ու կեսուան փորձէն ալ յայտնի եղաւ, երկու նպատակ ունի. մէկն է՝ արեւմտեան քաղաքակրթութեան ու յառաջդիմութեան մեր ազգին մէջ մտնելուն օգնութիւն մը ընել. մէկալը՝ ստույգ էւ օգտակար տեղեկութիւններ տալ եւրոպացոց մեր ազգին վրայ. էւ աւելի այս մասն է որ գաղղիարէն կը գրենք :

Բայց որովհետեւ կը տեսնենք արդէն որ ամսագրոյս քերթերը նեղ կուգան այս երկու նպատակին ալ հասնելու համար պէտք եղած նիւթերուն առատութեանը, միտք ունինք որ գաղղիարէն մասին տպագրութիւնը առանձին ալ ըլլայ գալ տարի՝ աւելի ձուռ ու աւելի մանրամասն տեղեկութիւններով : Նստով գործը գրեթէ կրկին ընդարձակութիւն կ'առնու, էւ սակայն ծախքն ու գինն ալ շատ ճանելար : Անկէց ի գատ, մեր աշխատանքին օգտակարութիւնը ասով կ'աճի ու աւելի հաճոյ կը ըլլայ ընթերցողաց :

Այս գաղղիարէն գատ տպուելու մասին գլխաւոր խմբագրութիւնը յանձն առաւ Պ. Տիւրքիէ՝ մեր բազմահմուտ բարեկամը, բայց ուրիշ արեւելագետ անձինք ալ իրենց գործակցութիւնը խոստացան մեզի սիրով : Յունանք որ այսպիսի կատարելագործութեամբ էւ գնոյն չափաւորութեամբը յորդորուին շատ մարդիկ այս մեր գրութեանը կարդալով՝ աշխատանքն իր քերթերէն իջնու, էւ քաղաքակրթութեան համբուն մէջ յառաջդիմութիւն ընելու համար մեզի օգնելու :

Nous avons promis de répondre à la lettre sympathique publiée dans notre dernier numéro.

Nous avons hâte, tout d'abord, de remercier l'auteur, au nom de tous nos frères de l'Orient, pour l'intérêt avec lequel il suit la marche de la civilisation dans ces contrées, et, de plus, nous donnons à ses idées toute notre approbation. Nous comprenons trop bien que la lumière ne peut repasser en Orient que par l'Occident civilisé; c'est pourquoi nous sommes résolus à ne rien négliger pour initier nos frères aux secrets de la vie occidentale.

Il ne nous est pas possible de réaliser brusquement et toutes à la fois les améliorations nécessaires; mais nous comptons sur le temps, sur nos efforts de tous les jours et sur la patience sympathique de nos lecteurs. Nous allons dire ce que nous avons cru devoir faire en attendant, pour mettre notre œuvre plus en harmonie avec nos destinées et les exigences de l'opinion.

Notre travail, ainsi qu'on a pu le voir depuis dix-huit mois, comprend deux parties distinctes. Dans la première, nous tâchons d'initier nos compatriotes aux progrès de la civilisation occidentale; dans la seconde, nous communiquons à l'Occident des renseignements exacts et des détails intimes et ignorés sur la vie de notre nation: c'est cette partie qui est rédigée en français.

Nous voyons que l'espace ne suffit déjà plus aux matériaux dont l'importance de notre œuvre nécessite la publication. Nous nous décidons, par conséquent, à faire l'année prochaine, de la partie française une édition à part, que nous enrichirons d'études plus développées et aussi plus philosophiques. Cette mesure doublera l'étendue de notre Journal; mais les frais n'en subiront point pour cela une augmentation considérable; et, d'autre part, pour ce qui est du caractère intéressant de notre publication, les lecteurs ne pourront qu'y gagner.

M. Dulaurier, notre savant ami, a bien voulu se charger spécialement de la rédaction de cette partie; d'autres orientalistes distingués nous ont pareillement promis le concours de leur sympathie et de leurs travaux. Nous croyons donc pouvoir espérer, avec de telles améliorations et un prix d'abonnement assez réduit, que nous arriverons à attirer à nous des lecteurs nombreux. Cette sympathie du grand nombre rendra plus douce pour nous, et plus féconde en même temps, cette œuvre, qui est l'œuvre même de la civilisation.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐ:

Դանի մը տարիէ ի վեր, մանաւանդ թէ շատ տարիներէ ի վեր եւ ի սկզբանէ հետէ իրաւացի գանգատ մը կայ մերագնեայց բերանը թէ կրօնական վեճերը տիրեր են մեր խեղճ ազգին մէջ, ազգերնու տունը կը քանդեն, մեծամեծ գայլակոյտներ կը պատճառեն ներսը, դրսեցոց առջեւն ալ ազգերնիս ամօքով կը ձգեն. մինչդեռ ամէն ազգ օրէ օր առաջ երբայլու կաշխատի ուսմամբ, գիտութեամբ, ճարտարութեամբ, վաճառականութեամբ եւ ամէն տեսակ ընկերակցութեամբ, Հայերը հինումին վեճերը՝ հակաճառութիւնները՝ թշնամութիւնները ձեռք առած, իրարու դէմ կը կոտորտին, իրարմէ կը գատուին, օտարներու կը յարին, իրար կործանելու կաշխատին: — Իրաւացի է կըսենք այս գանգատը եւ ամենուն բերանն է, վասն զի ողբալի ճշմարտութիւն մըն է որ չգիտցող կամ չհասկըցող մը չկայ:

Բայց այս կրօնական վեճերուն ազգերնու մէջ

գրեթէ միշտ գտնուելուն ու ատեն ատեն սաստկանալուն պատճառն ինչ է արդեօք. կարծեմ թէ այս քննող հարցընող՝ մտմտացող անգամ խիստ քիչ կայ: Երբոր համաճարակ հիւանդութիւն մը հազարաւոր բիւրաւոր մարդիկ կը զարնէ ու կառնէ կըտանի, ամէն մարդ կը հարցընէ թէ արդեօք պատճառն ինչ է. երբոր գետինը շարժ կելլէ ու գեղեր քաղաքներ կը կործանին, ամէն մարդ կը հարցընէ իրարու թէ արդեօք գետնաշարժը ինչէն կըլլայ. երբոր ազգ ազգի վրայ պատերազմի կելլէ ու մեկգմէկ կարծես թէ անհաշտելի թշնամութեամբ կը կոտորեն ու կը ջարդեն, ամէն մարդ կըսէ թէ այս սոսկալի անգրգռեալ պատճառը ո՞ր գիտէ ինչ մեծ բան պիտի ըլլայ որ թագաւորները միայն

գիտեն : Միայն մեր ազգին մէջ ճարակող հակա-
ռակութիւններուն , աշխարհաւեր վեճերուն ու
հոգեւայան կոիւններուն պատճառը քննող կարծես
քե ա եսեւին չկայ . որ շատ գարմանալի բան է :

Տեսնենք ուրեմն քե արդեօք մենք այս բանիս
լինջ պատճառ կրնանք գտնել :

Գիտենք որ ասկէց գրեթէ հազար տարի առաջ
երբոր Յոյնք եւ Լատինացիք իրարու դէմ կրօնա-
կան կոիւններ բացին ու հետ զհետէ սաստկացու-
ցին , պատճառն էր այն երկու եկեղեցեաց պա-
տրիարքներուն մէջ ծագած վեճը քե արդեօք
մեջերսին մեծը ո՞վ է . « Ո՞վ ի նոցանէ համարիցի
մեծ : » Գիտենք որ ասկէց չորս հարիւր տարիի
ջափ առաջ ալ՝ երբոր լատին եկեղեցին Լուտերի
եւ Կալվինի ձեռքովը երկու իրեք կտոր բաժնուե-
ցաւ ու այնչափ եւ այնպիսի քշնամութիւն ու
արիւնհեղութիւն եղաւ , պատճառը քանի մը հո-
գույ կրօնամոլութիւնը , փառասիրութիւնն ու շա-
հասիրութիւնն էր : Իսկ մեր ազգին մէջ տիրած
կրօնական վեճերուն գլխաւոր պատճառն ուն
մարդկային կիրքերն են՝ ըսելու կարծեմ քե իրա-
ւունք ջունինք . վասն զի ոչ կրօնամոլութեան սոս-
կայի կատաղութիւնը այնչափ սաստիկ է մերոնց
մէջ որ հաւատոյ համար կոյր ատելութեամբ մեկ-
գմէկ շարդել ուզեն , անով արքայութեան արժանի
կրկանք ըսելով , ոչ փառասիրութիւնը այնչափ
տիրած է որ իրարու վրայ ձոխանալ կարենալու
յոյս մը անգամ ունենան , եւ ոչ իսկ շահասիրու-
թիւնը այնչափ կուրցուցած է մեկ կամ մեկայ
կողմն որ չտեսնեն քե ընդհակառակն՝ կրօնական
վեճերով ազգերնիս միշտ եւ օրե օր աւելի աղ-
քըտցեր ու տկարացեր է : Իրաւցընէ անտանելի
ջերմ մըն է այս տաքութիւնը՝ որ քե ատեն ատեն
վրայ գայ եւ քե միակերպ բռնէ՝ ազգին կենդա-
նական եւ նիւթական պարարտութիւնը կըքամէ
կըհալեցընէ կըմաշեցընէ , չքողուր որ ոտք ելլէ
ազգը բարոյապէս , եւ քաղաքակրթութեան
արեւուն կենդանարար ճառագայթները վայելէ :

Կրփութանք ըսելու քե մենք այս կրօնական
հակառակութեանց մեր ազգին մէջ այսչափ ար-
մատացեալ ու վնասակար ըլլալուն ընդհանուր
եւ գլխաւոր պատճառ այս միայն կրտսեանք որ ,
ինչպէս ասկէ առաջ ալ ըսինք , մեր ազգին մէջ
կրօնն ու ազգութիւնը իրարմէ զատելու սովորու-
թիւնը չէ մտած , եւ *հայութիւն* ըսելով՝ խիստ շատ
մարդիկ աւելի կըհասկընան Հայաստանեայց եկե-
ղեցւոյ հարազատ գաւակ ըլլալը՝ քան քե Հայկ
նահապետին սերունդը եւ անոր ու յաջորդացը

տիրապետած ու կառավարած երկրին բնակիչ
ըլլալը : Իրաւցընէ ծուռ եւ մոլար է այս կարծիքը ,
եւ ծուրթիւնը ապացուցի կարօտ չէ ամենեւին .
վասն զի դեռահասակ տղու մըն ալ քե որ հար-
ցընես ու ըսես , Հայոց ազգը քրիստոնեայ ըլլալէն
առաջ ալ կամ աշխարհիս երեսը քե չէ , հարկաւ
պատասխան կուտայ քե կար : Հարցու քե *հայու-
թիւն* ըսելը այն ատենները *կապաշտութիւն* ըսել
էր , չէ կըսէ : — Հապա ինչո՞ւ հիմա *հայութիւն* ըսե-
լով Հայոց հաւատքը կըհասկընայ շատ մարդ : —
Ձեմ գիտեր պիտի ըսէ , եւ իրաւունք ունի : Տղան
ջիգիտեր , բայց ջափահոս մարդը անշուշտ պէտք
է գիտնայ ասոր պատճառը :

Մեր ազգը քե որ կայ այսօրուան օրս աշխար-
հիս երեսը իբրեւ Հայ ազգ՝ ինչո՞վ է : Յայտնի բան
է որ ոչ իր սեպհական օրէնքովն ու կառավարու-
թեամբը կայ , ոչ իր հին հայրենեաց ինքնիշխա-
նութեամբը , շատ տեղ եւ ոչ իր նախնեաց խօսած
ազգային հայերէն լեզուովը : Հայրենիքը՝ այսինքն
Հայաստան աշխարհը՝ բաժնուած է իրեք մեծա-
մեծ տէրութեանց ձեռք , անոնց օրէնքներովը
կըկառավարուի , եւ իր լեզուն ամէն տեղ չէ կըր-
ցած կամ չէ ուզած պահել : Հիմա դնենք քե
հաւատքի կողմանէ ալ մեր ազգին կեսը յոյն եղած
ըլլար , կեսը լատին , կեսն ալ մահմետական . ար-
դեօք ինչո՞վ պիտի իմացուէր քե այս կամ այն
մարդը ոչ յոյն է , ոչ լատին է , ոչ ռուս , ոչ քիւրտ ,
ոչ քիւրքմէն , ոչ պարսիկ , ոչ տաճիկ , ոչ մաճառ ,
ոչ լեհացի , ոչ իտալացի , հապա Հայ է ու Հայկայ
որդի : Կերպարանքովը , հագուստովը , սովորու-
թիւններովը , կատարելութիւններովը , պակասու-
թիւններովը : Բայց ոչ ապաքէն ասոնք այնպիսի
բաներ են որ կրնան ժամանակ անցնելով եւ կամ
կլիմայի փոփոխութեամբ քիչ շատ փոխուիլ , եւ
ոչ երբեք ապահով ու անմրեկ նշաններ եղած են
ազգ ազգէ գատելու : Ապա ուրեմն ինչ նշան կը-
մնայ այսօրուան օրս Հայու մը ազգութիւնը ցու-
ցընող եւ զինքը միւս ազգերէն գանազանող՝ երէ
ոչ իր կրօնը կամ աստուածաշատութիւնը . որ
քեպէտ ըստ էական մասանց հաւատոյ երեւելի
տարբերութիւն մը չունի ուրիշ քրիստոնեայ ազ-
գաց կրօններէն , բայց ըստ արարողութեանց եւ
ծիսից՝ տարբերութիւնը խիստ մեծ է :

Արդ այս գաղափարը , այսինքն քե Հայոց ազ-
գութիւնը իրենց հաւատքին վրայ *միայն* մնացեր է
հիմա , այնպէս խորունկ տպաւորուած է մեր ազ-
գին սրտին մէջ որ ո՞վ որ Հայու մը կրօնին դալչի՝
ազգութեանը դպած կըսեպուի , եւ ո՞վ որ ուզէ

կրօնը անոր ձեռքէն անուշ՝ կեանքը առնողի պէս կերեւալ աչքին. այս է ահա պատճառն որ կրօնական վեճ, հակառակութիւն, պատերազմ, կռիւ, հալածանք՝ պակաս չեն մեր ազգին մէջ. եւ զարմանք չէ որ քանի որ իր կրօնին դպչողները շատնան՝ այս կռիւներն ալ պիտի շատնան. ասոր տարակոյս չկայ, եւ փորձը աչքերնուս առջեւն է : Դարձեալ կըսեմ, հայութիւնը (այսինքն հայկական կրօնը կամ աստուածապաշտութիւնը) մեր ազգին հոգին է. դուն կուգես իր հոգին հանել, կամ քե ինքը այնպէս կըկարծէ, բնական է որ բոլոր ուժովը հակառակի՝ դեմ կենայ քու բռնութեանդ եւ ինքզինքը պաշտպանէ :

Դանք հիմա այն տեսնելու քե արդեօք մեր ազգին հայութեանը դպչող բշխմաներ իրօք կը գտնուին քե երեւակայեալ եղջերուաքաղներ են, եւ ազգերնիս արդեօք փնւճ տեղը կըտազնապի կըխուճապի կաղաղակէ կըվիճի կըհակառակի, քե իրաւունք մը ունի վախճալու եւ տազնապելու :

Եւ նախ ասիկայ յայտնի է քե Տաճկաստանի Հայերը, — խօսքերնիս ալ յատկապէս անոնց համար է, — ամենեւին վախ մը չունին որ Տաճիկք իրենց ազգային կրօնին դպչին, մանաւանդ Օսմանեան տերութեան այժմու ազատամիտ կառավարութեան ատենը : Կըմնան քրիստոնեայ ժողովուրդները՝ որոնց մէջ կըհամարուի մեր ազգն ալ, այսինքն Յոյնք, Լատինացիք եւ Բողոքականք. Ասորիները չենք յիշեր՝ իբրեւ աւելի հեռաւոր : Սրդ Հայոց կրօնին դպչողները յունադաւան ազգաց կողմանէ հիմակուան ատենս միայն Ռուսները կըսեպուին. բայց նախ՝ ինչպէս որ ըսինք մեր խօսքը հոս Տաճկաստանի Հայոց համար է. եւ երկրորդ՝ Ռուսաց ալ իրենց երկրին մէջ Հայոց դաւանանքին խառնուիլ ուզելը կամ երեւակայութիւն է, եւ կամ մասնաւոր Ռուսներու կողմանէ միայն տարադէպ նախանձայութիւն, եւ ոչ քե տերութեանն ու ազգին կողմէն յատուկ ջանք եւ ապօրինաւոր բռնադատութիւն : Այս այսպէս ըլլալով, Տաճկաստանի Հայոց վախը երկու տեսակ բշխմաներէն միայն կըմնայ, եւ անոնց դեմ է ահա որ ինքզինքը պաշտպանելու կնշխատի, ինչպէս որ յայտնի կըտեսնենք :

Լատին միսիոնարները, եւ անոնց ճամբան բռնող հալ քարոզիչները ունիքոռաց ժամանակէն մինչեւ մեր օրերը մեծամեծ երկպառակութեանց ու շփոթութեանց պատճառ եղեր են մեր ազգին

մէջ : Անոնց ըրած քանդմունքներուն տխուր աւերակներն են Չմիւռնիոյ Զահկեցիները, Լեհաստանի ու Մաճառստանի ազգամոռաց Հայերը, Իտալիոյ անհետացեալ հայ ժողովուրդները, եւ այլն եւ այլն : Անոնց պատճառաւ է նաեւ մեր ազգին այնչափ ատելութիւն ունենալը ընդդէմ Ֆռանկաց եւ ամենայն *Ֆրանկոթեան*, այնպէս որ երկար ատեն նոյն իսկ Ֆռանկաց քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնները, լեզուները, արհեստները զգուելի եւ խորշելի երեւցած են մերազնեայց : Թող որ ազգին մէջէն անոնց կրօնին ու սովորութեանցը հետեւող մասը, այսինքն յատինացեալ կամ յատինասեր մասը, շատ անգամ սոսկալի հալածանքներ ալ կրեր է մինչեւ մեր օրերը, այսինքն մինչեւ որ այն մասը ստիպուեցաւ կերպով մը ինքնազուի ըլլալու, — որ միշտ պտուղ է հալածանաց, — եւ յատին ու յատինասեր առաջնորդաց ձեռքը մնալու բոլորովին : Լատինացոց կողմանէ ասանկ :

Քսան տարիէ մը ի վեր ալ բողոքական քարոզիչները հին ատենի յատին միսիոնարաց ճամբան բռնէր են, եւ ազգին՝ իր հայութեանը սաստիկ յարեալ մասին ետեւէն ընկած՝ իրենց կողմը կուգեն ձգել : Շփոթեցաւ խեղճ ազգը առջի բերան, բայց այս նոր տեսակ ֆրանկութեան մէկէն ի մէկ դեմ չկեցաւ. վասն զի կըտեսներ որ մեկ կողմանէ բողոքականները ծանրաբարոյ եւ ուսումնական մարդիկ են. անկեց ի գառ՝ Լատինացոց հակառակութիւն կըցուցնեն. մեկալ կողմանէ յատին միսիոնարաց ու յատինասեր Հայոց բռնած լեզուէն ալ տարբեր լեզու մը կըբանեցընեն, այսինքն ձեր ազգութեանը չենք ուզեր դպչիլ կըսեն Հայոց, մանաւանդ քե հայերէն աշխարհաբան լեզուն իրենք կըսովրին ու անով զանազան գրքեր կըհրատարակեն : Սակայն տասը տարի մը եղաւ չեղաւ, տեսան ազգայինք որ բողոքականաց հետ շատ ընտանեալ տեսնուողները իրենց նկեղեցւոյն աւանդութիւններէն ու արարողութիւններէն, որով եւ ազգութենէն, քանի կերբան կըպաղին ու կըհեռանան. ասով վախը աիրեց մեջերսին, նախանձայութիւննին վառուեցաւ, խնստութեան ձեռք գարկին, պատառումը փութացուցին, եւ բողոքական հայ ժողովրդեան բանակ մըն ալ կանգնեցաւ ձախ դին, ինչպէս որ հոռվմեական Հայոց բանակ մը կանգնուած էր աջ դին :

Գրեթէ առաջին անգամն էր որ երկու բանակէն ալ լսեցին Հայք ան ատեն այս եւրոպացոց մէջ

սովորական դարձած խօսքը քե « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : » Սարսափը առաւ զիրենք, սկսան վախնալ որ չըլլայ քե ազգին հին ու բուն հաւատքը մեկդի դնել ուզողները ազգին գոյութիւնն ալ վերցընեն, այսինքն բարոյապէս եւ նիւթապէս մեռցընեն զինքը . ուստի եւ աղմուկը քանի գնաց սաստկացաւ : Առաջ որ միայն հոովմեական քարոզչաց դէմ իրենք զիրենք կը պաշտպանէին Հայք, հարկադրեցան այնուհետեւ բողոքականաց դէմ ալ պաշտպանել . եւ ինչպէս որ այսպիսի տագնապներու մէջ շատ անգամ կը պատահի, բուն իրենց մէջ ալ տարաձայնութիւն մը ընկաւ մօտ տարիներս, քեպէտ եւ կըլուսանք որ շատ ջտեւէ : Տարաձայնութիւն մը որ ըստ ինքեան խիստ շուտով վերցուիլը դժուար պիտի չըլլար՝ քե որ երկու կողմէն ալ իրարու միտքը հասկընային . վասն զի անտարակոյս էական խնդիրներուն վրայ կը միաբանէին, երկրորդական խնդիրներուն վրայ խոհական լուծիւն մը կը պահէին, եւ իրենց խաղաղասէր ու միաբանասէր վարմունքովը կըցուցընէին իրենց ոստիւններուն քե չեն կրնար անոնք այսուհետեւ ազգին մնացած մասին երկպառակութիւններէն օգուտ քաղելու յոյս ունենալ, եւ ոչ ալ աւելի տկարացընել զայն եւ իրենց որս ընել : Կը հասկըցընէին անոնց եւ ուրիշներուն քե « Մենք ալ իրաւացի կը ճանչնանք Եւրոպացւոց համար, շատ ալ օգտակար անոնց գոյութեանն ու զօրաւոր մնալուն՝ այն ճշմարիտ առածը քե « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : » Բայց Տաճկաստանի Հայոց համար, *զէթ առ այժմ*, անոր ներհակ՝ մեծապէս վնասակար կը համարինք (կըսէին) այդ առածին տարածուիլն ու գործադրութիւնը, որովհետեւ ատիկայ համարձակ դուռ մը կը բանայ մեր խեղճ ազգին մէջ ամէն տեսակ հաւատքի մոռնելուն : Իսկ արդ հաւատք հաւատքի հակառակ է, եւ օր մը չէ նէ օր մը կոխ կը բացուի մէջերին, ու իբրեւ այն կոխը դադրեցընելու հնարք՝ նոր նոր ազգապետներով ժողովուրդներ կը գատուին կեցնեն ազգէն, — ինչպէս որ երկուքը անակրանեսնէք, — ըսել է քե ատեն պիտի գայ որ *հայուծիւն* պիտի ջմնայ աշխարհիս երեսը : Ուրիշ բան էր քե որ մեր Հայոց ազգը իր ազգութիւնը անխառն պահելու համար՝ հաւատքէն ի գատ ուրիշ ապահով ապաստանարան մը ունենար . խօսքի համար՝ Եւրոպացի ազգաց պէս առանձին ազգային օրենսդրութիւն, սեպական հայրենիք, եւ ինքնիշխան կառավարութիւն՝ որ մեր ազգին

այժմու հանգամանացը նայելով մտածելու բան ալ չէ : »

Բայց վախեմ քե խօսքերնիս աւելորդ տեղը երկընցուցած պիտի սեպուինք խորագետ ընթերցողաց առջեւ՝ քե որ չփութանք այս հատուածը երկու համառօտ բայց ամենահարկաւոր խորհրդածութիւններով վերջացընել : Առաջինը այս է քե որովհետեւ Օսմանեան Վեհափառ ինքնակալը իւր կայսերական մեծ եւ նոր հրովարտակին մէջ կը պատուիրէ որ « Սմենայն քրիստոնեայ ժողոպիւրդք եւ ուրիշ մահմետական չեղող հպատակները պարտական են՝ որոշեալ ժամանակի մը մէջ՝ իրենց հիմակուան արտօնութիւնները աչքէ անցընելով քննելու այն ժողովներով որ իմ կայսերական հաճութեամբս ու մեծի Դրանս վերատեսչութեամբը մասնաւորապէս այս բանիս համար պատրիարքարաններուն մէջ պիտի ձեւանան . այս ժողովները այժմու ժամանակիս վայրած քաղաքակրթութեան եւ ուսումնական նութեան համար պետք եղած բարեկարգութիւնները պիտի մտածեն ու իմ կայսերական Դրանս պիտի ծանուցանեն¹ : » Ուր որ այսպիսի ազատական պատուէր մը կայ, կըսեն ոմանք, արդեօք օրինաւոր չէ՞ զոնէ փափաքիլը որ այն առաջարկուելու բարեկարգութեան մէկն ալ այս ըլլար . այսինքն իւրաքանչիւր քրիստոնեայ ժողովրդոց (մենք ըսենք Հայոց) հոգեւոր գլուխները իրենց իշխանութեանը մէջ հաստատուելէն ետեւ, (զոր օրինակ յուսաւորջական Հայոց Պատրիարքը, հոովմեական Հայոց Նախագահը, բողոքական Հայոց ժողովրդապետը,) մեկզերագոյն ժողով մըն ալ ձեւացընել քաղաքական խնդրոց որոշմանը համար՝ երկու իրեք ժողովրդոց ալ գլխաւորներէն ձեւացած . որով քեպէտ եւ ազգը կրօնի կամ դաւանանքի կողմանէ այլ եւ այլ ժողովուրդ բաժնուած ըլլայ դժբաղդաբար, զոնէ քաղաքական յարաբերութեանց կողմանէ ազգային միութիւն մը ունենայ : Թէ որ այս բանս յաջողելու

¹ « Խրիսթիան վէ քեպանյը դայըր միւսլիմէի սայիրենին հեր պիր ճեմաթի . պիր մէհլը մուայեհն իջիտէ իմբիլագար վէ մուաֆիյաթը հազըրէյերինին րույէք վէ մուայեհնէսինէ իպրիտար իյէ, օյ պապտէ վագըրն վէ կերէք ասարը մետնիյէք վէ մալիմաթը միւքրէսիպէնին իճապ իբտիրոփի իսլամաթը՝ իրատէ վէ քենսլի շահանէմ իյէ, վէ պապը ալիմիզին նեզարէրի բահըրնտա օլարագ՝ մալստուսէն փաթրիքհանէրտէ քէշքիլ օլունաճագ մեճիսյէր մարիֆէթիյէ պիւ-միւզաթէրէ, ճանիպի պապը ալիմիզէ արգ ու իֆատէ իքմէյէ մեճալուր օլարագ : »

ըլլայ, անա այն ատենը միայն կրնայ ամեն մարդ աջօք տեսնել եւ անխռով սրտիւ վկայել թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, կրօնը ուրիշ բան : »

Երկրորդ ըսելիքնիս այս ալ է թէ որչափ ալ փափաքելի բան ըլլայ ազգի մը մէջ կրօնի միութիւն պահելը, սակայն կարելի չէ արգիլելն որ մէջը այլ եւ այլ դաւանանքներ չմտնեն. եւ ոչ միայն կարելի չէ, այլ եւ ոչ օրինաւոր եւ օգտակար բան է այնպիսի արգելքը *բռնութեամբ* առաջ տանիլը. վասն զի բռնութիւն ըսածդ միաբանող չէ, ինչպէս որ կը կարծուի սովորաբար, հապա բաժանող ու ցրող է :

Բայց որովհետեւ այս նիւթը շատ ծանր է եւ մասնաւոր մտադրութեան արժանի, ամսագրոյս յաջորդ թերթին մէջ խոյճմտանքի ազատութեան վրայ տեղն ի տեղը խօսելու միտք ունինք. այն ատեն ասիկայ ալ աւելի կը պարզենք :

ԱՆՈՒՆ, ՄՍԿԱՆՈՒՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒՄԱՆՈՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ.

Ազգի մը բարքին յայտնի նշան մը եւ ուրիշ ազգերէն զատող սովորութեանցը գլխաւորներէն մէկն է՝ մէջի մարդկանց տրուած անունը, մականունը եւ պատուանունը. եւ ասոնք այնչափ սերտ ու զարմանալի կապակցութիւն մը ունին ազգային պատմութեան հետ որ կերպով մը անոր մէջմէկ համառօտութիւնները կամ արձանագրութիւնները կրնան համարուիլ :

Երէ ուզեինք ամենայն ազգաց ալ անուանադրութեան պատմութիւնը գրել, իրացընէ շատ հետաքրքրական եւ մեծահատոր գիրք մը կրնար ըլլալ. բայց մտքերնիս առ այժմ միայն մեր Հայոց ազգին հին եւ նոր անուններուն՝ մականուններուն ու պատուանուններուն վրայ խօսիլ ըլլալով, երեք յօդուածի մէջ կամփոփենք այս հարկաւոր գիտելիքը : Եւ նախ տեսնենք թէ հին ատենները Հայք ինչ անուն կը դնէին իրենց որդւոցն ու հիմա ինչ անուններ կը դնեն՝ Հայաստանի մէջ եւ դրսի երկիրներ :

Ա.

ԱՆՈՒՆ.

Յայտնի է թէ անուանադրութեան կերպերուն մէջ ամենէն բնականը՝ որով եւ ամենէն պատուականն ու գեղեցիկը անտարակոյս այն է որ տղուն բնաւորութեանը եւ կամ մասնաւոր

մէկ կատարելութեանը, յատկութեանը, կամ թէ անոր ծնած ատենը պատահած դիպուածին հետ յարմարութիւն մը ունի : Անոր համար կը տեսնենք որ ջրհեղեղէն թէ առաջ եւ թէ ետքը նահապետաց մէջ սովորութիւն եղած էր այս կերպով անուն դնել իրենց զաւկներուն. որով ամեն մէկ ազգատոհմին մէջի անձինքը մէջմէկ կենդանի յիշատակարաններ կը դառնային, եւ անոնց բովանդակութիւնը՝ մարդկային ազգիս պատմութիւնը կը լլար : Այս բանս յայտնի կերեւնայ սուրբ գրոց մէջ. ինչպէս *Աբրահամ*, որ հայր ազգաց կընշանակէ, *Իսահակ*՝ ծիծաղ, *Յակոբ*՝ խաբող, *Մովսէս*՝ ջրածին, *Յէսու* եւ *Յիսուս*, փրկիչ, եւ այլն :

Մեր ազգին մէջ խիստ հին ատենի՝ այս ինքն Հայկազանց ժամանակի անունները գրեթէ ամենն ալ՝ մէջմէկ նշանակութիւն ունեցած կերեւնան : Անոնցմէ մինչեւ հիմա մնացած քանի մը անուններուն ստուգաբանութիւնը շատ աւելի դիւրին կը լլար՝ թէ որ գոնէ Խորենացւոյն յիշածներէն ամենուն վրայ ալ պատմական տեղեկութիւններ ունենայինք : Իրաւ է որ Գրիգոր Մագիստրոս հնասեր եւ հնագետ իշխանը այն անուններէն մէկ քանին կը ստուգաբանէ, բայց չենք գիտեր որ արդեօք անոնց վրայ մեր ջունեցած տեղեկութիւններն ինքը ունէր, թէ առանց ունենալու՝ մականերութեամբ միայն ստուգաբանութիւններ կընէ, ինչպէս որ հաւանական է : Հոս մենք օրինակի համար՝ Հայկազանց անուններէն անոնք միայն դնենք որ գրեթէ հասարակ բաներ ըլլալով՝ ստուգաբանութեամբ քաշքըշուկու անգամ կարօտ չեն, ինչպէս ասոնք. Անուշ, Առնակ (այր քաջ), Արբուն, Բագուկ, Գառնիկ, Գին, Գիսակ, Գոռակ (գոռացող, գոռոց), Դատ, Զարմայր (զարմանալի այր), Ընձակ (ինձ փոքր), Հաւանակ (հեգրիկ), Հոյ (փառաւոր, ուստի եւ *հոյակապ*), Հրաջեայ, Հօրոյ (հայրաբարոյ կամ հայրանման), Յուսակ (յուսիկ), Նորայր, Պաճոյճ (զարդարուն), Պերճ, Սաքինիկ (իբր սաքենի, սաքի նման խարտիշագեղ), Սլաք, Սկայորդի, Սուր, Վարժ, Յոյակ եւ այլն : Հարկ չէ ըսել թէ այս անունները որչափ իրարմէ սիրուն, իրարմէ գեղեցիկ են, եւ հայկական դիւցազներգութեան մը փառաւոր զարդարանք ու կենդանութիւն կրնան տալ :

Արշակունեաց քաղաքութեան ատենները, անկէց ալ առաջ ու ետքը, սովորութիւն եղած կերեւնայ մեր ազգին մէջ բնական կերպով մը՝

այն ժամանակները տիրապետող ազգին անուններն առնուլ, այսինքն Պարբեւաց եւ Պարսից : Ասոր յայտնի ապացոյց կրնան ըլլալ ասոնք . Արշակ (պրս. *արշէք* կամ *աշէք*), Վաղարշակ (*աշէ-լաշէք*), Վաղարշ (*աշէաշ*), Պերոզ (*փրոռա* կամ *Քր-րոզ*), Խոսրով (*խիւսրէվ*), Մինրդատ (*մինրդատ*), Աժդահակ (*էժտէրճա*), Շապուհ (*շափուր*), Վուամ եւ Վահրամ (*աշէհրամ*), Ներսէն, Ներսէս, եւ այլն : — Ինչպէս որ Արշակունեաց ժամանակը մեր պատմութեան ամենէն փառաւորը կրճամարութի իրաւամբ, այսպէս այն ատենի մարդկանց անունները երկար ժամանակ ազգին մէջ մնացին՝ նաեւ այն քաղաւորութեան վերացուելէն ետեւ . այնպէս որ Պարսից եւ Պարբեւաց անուններ կան որ մինչեւ Ռուբինեանց ժամանակները, եւ մէկ երկուքը անկեց ետքը մինչեւ մեր օրերն անգամ մնացին, մանաւանդ անունք որ սրբոյ մը անուն ալ եղած են ատենով . ինչպէս Տաճատ, Վարդ, Վարդան, Վասակ, Վահան, Հմայեակ, Հրահատ, Ներսէս, Ատոմ, Խոսրով, Գարեգին եւ այլն :

Հայաստանի յուսաւորութեան ատենէն ետքը հին եւ նոր կտակարանին մէջի սրբոց անունները սկսան սովորական ըլլալ մեր ազգին մէջ, քեպետ եւ հին Պարսից ու Հայոց անուններն ալ մէկէն ի մէկ չղաղրեցան : Դիտելու բան մըն ալ այս է որ նահապետաց եւ մարգարեից անուններուն մեր ազգին մէջ աւելի գործածուիլը ոչ այնչափ ի նոնաց առնուած է՝ որչափ յԱսորոց . ինչպէս ասոնք, Արրահամ, Դաւիթ, Մովսէս եւ Մուշէ, Սահակ, Նղիշէ, Դանիէլ, Հաբէլ, Մէլքիսէդ, Մարնասաղա, Իսրայէլ, Սամուէլ, Նփրեմ, Զաքարիա, Եզրաս կամ Եզր, Մաղաքիա, Սնանիա, Ագարիա, Միսայէլ, եւս եւ Սեդրաք, Միսաք, Արեղնագով եւ այլն : Բայց նոր կտակարանի սրբոց եւ առաքելոց անուններն աւելի սովորական եղան . ինչպէս Յովնաննէս, Յովնան, Պետրոս, Պողոս, Յակովբ, Մատթէոս, Լուկաս, Ղազար, եւ այլն :

Բազրատունեաց քաղաւորութեան ատենը քեպետ քանի մը նոր անուն ալ կար մտած Հայոց մէջ, ինչպէս Աշոտ, Սմբատ, Բազարատ, Աբաս . բայց որովհետեւ նոյն ժամանակները Հայաստանի մէկ մասը Արաբացոց հարկատու էր, եւ մէկ մասը Յունաց, անոր համար Մեծին Հայոց կողմերը կը գտնուէին նաեւ քանի մը Արաբացոց անուններ, ինչպէս Ապլիարիպ, Հասան, Աբուսահլ, Ապլասաք . իսկ

Յունաց կողմի Հայերը շատ աւելի անուններ առին Յոյներէն . ինչպէս, Բարսեղ կամ Վասիլ, Կոստանդին, Թեոդորոս կամ Թորոս, Լեւոն, Սարգիս, Մինաս, Դեորգ : Ռուբինեանց ժամանակն ալ երոպական անուններ մտան Հայաստան, քեպետ եւ խիստ քիչ . ինչպէս Կիա կամ Դուիաոն, Զապէլ, Ֆիլիպ, Ճիւան : Եւ այսպէս՝ Թարգմանցաց ատենէն, այսինքն հինգերորդ դարէն մինչեւ մեր ազգին մէջէն քաղաւորութեան վերջանալը, որ չորեքտասներորդ դարուն ետքերն եղաւ, տեսակտեսակ անունները քանի զնացին շատցան . միայն քէ խիստ հին անունները սկսեր էին արդէն մոռցուիլ, ու անոնց տեղը նորերը բռներ էին . ոչ միայն Տիգրան, Երուանդ, Զարեհ, Շաւարշ, Պարեա, Հայկակ եւ ասոնց նման անունները չէին լսուեր, այլ եւ ոչ Արտաշէս, Արտաշիր, Վահան, Սուրեն, Մինրան, Աշոտ, Ատոմ, Առիւծ, Գուրգէն, Կորին, Արճան եւ ասոնց նման ուրիշ փառաւոր անունները :

Գանք անիշխանութեան ժամանակի անուններուն որ մինչեւ մեր օրերը կրճասին : Ասոնց վրայ երկու բան կայ դիտելու . մէկը այս որ չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ եւ ինչ առթով սովորութիւն մը մտեր է, կամ քէ արդէն մտած սովորութիւնը շատցեր է՝ տերունական տօներէն եւ շատ մը սուրբերու մէկտեղ տրուած բառերէն անուն դնել մարդկանց . զոր օրինակ, Աւետիք կամ Աւետիս, Գալուստ, Յարութիւն, Համբարձում, Խաչիկ, Խաչատուր, Խաչերես, Վարդերես, Աստուածատուր, Բրիստոսատուր, Տիրատուր, Մխիթար, Մանուկ, Մարտիրոս, Հայրապետ, Մարգար, Նահապետ, Առաքել, Կարապետ, Մկրտիչ, Նշան, Թագուր, Զատիկ, Լուսիկ, Տօնիկ, եւ այլն : Այս սովորութիւնը որչափ ալ զարմանալի երեւնայ, մանաւանդ օտար ազգաց առջեւ, սակայն պախարակելի բան մը չէ . փասն զի գոնէ հայերէն են բառերը, ուրիշներէն մուրացուած կամ փոխ առնուած չեն սեպուիր :

Իսկ երկրորդը այս է, որ իրաւցընէ պախարակելի է, քեպետեւ աշխարհիս ամեն կողմն ալ՝ ուր որ Հայերը տարածուած են՝ մտեր է . այսինքն ոչ միայն օտար ազգաց անունները առնուլ, իբր քէ Հայոց լեզուին մէջ անուն մնացած չըլլար, այլ եւ շատ տեղ եւ շատ անգամ՝ Հայոց մէջ սովորական եղած մէկ անունին ձեւը փոխել ու հոռմի կամ ոռուսի, տաճկի կամ իտալացոյ, ուլանի կամ մաճառի կերպ մը տալ

անոր : Օտարագգի անուններուն օրինակ ըլլան ասոնք . Վիչեն կամ Վենան , Մարքին , Օգոս , Ջերոնիմոս , Ֆրան կամ Ֆրանչիսկոս , Եղուարդ . օտարացածներուն այ՛ որ խիստ բազմաքիւ են՝ ասոնք . Փեքրաք , Փաւլաքի , Անտոնաքի , Արքինաքի , Միքիք (Մկրտիչ) , Իւան (Յովհաննէս) , Օսիփ (Յովսէփ) , Քառաս (Քորոս) , Նաղուպ (Յակոբ) , Ժօրժ կամ Ճորճի (Գեօրգ) Հիւտավերտի (Աստուածատուր) , Փօլ (Պօղոս) , Ճուգէ կամ Ժօգէֆ (Յովսէփ) , Եանուշ (Յովհաննէս) , Եօշքա կամ Եօզիք (Յովսէփ) , եւ այլն :

Այս հատուածը չենք ուզեր լմրեցնել՝ առանց յիշելու մխրարութեամբ սրտի որ տասնհինգ կամ քսան տարիէ ի վեր Տաճկաստանի Հայոց , եւ մանաւանդ Կոստանդնուպօլսոյ եւ Զմիւռնիոյ

բնակչացը մեջ գովելի ջանք մը կայ օտարագգի անունները ձգելու , եւ կամաց կամաց ազգային անունները շատցընելու . ինչպէս Տիգրան , Վահան , Տիրան , Սուրեն , Խորեն , Արշակ , Գարեգին , Սմբատ , եւ այլն : Կրփափաքինք որ այս ջանքը օրէ օր աւելնայ , եւ խոհական ընտրութեամբ այնպիսի անուններ տրուին տղայոց որ անով արտերնուն մեջ իրենց անուանակից քաջին կամ սրբոյն կատարելութեանցը հետեւելու փափաքն այլ արժատանայ , եւ ազատ մնայ այն յանդիմանութենէն որ մեծն Աղեքսանդր տուեր է ատենով Աղեքսանդր անունով մարդու մը . « Կամ անունդ փոխե եւ կամ վարքդ : »

(Շարայարութիւնը յաջորդ բնույն մեջ :)

ՏԵՍՍԸԱՆՔ ԵՒՐՈՊԱՅ

ՍՈՒՐԲ ԳԵՐՄԱՆՈՍ ԱՒԻՍԵՐԱՅԻ .

Փարիզու հին ու անուանի շէնքերուն մէկն այլ այս եկեղեցին է , որ Լուվրի պալատին զիմացը կիցնայ , աջ կողմը Քիլպերիկի¹ փողոցին վրայ կընայի , ձախը փողոց Քահանայից բուռած ճամբուն վրայ . եւ քեպէտ ասիկայ դիպուածական բան մըն է , բայց զարմանալի կերպով մը կըմկայէ այս պատմական ճշմարտութեան քեքագառորութիւնն ու քահանայութիւնը ատենով ամենայն քրիստոնէական շինուածոց երկու կամարակապները սեպուած էին :

Եկեղեցւոյն ճակատը քեպէտ սիւնազարդ գաւիթ մը կայ , բայց ոչ զարդարուն է եւ ոչ հոյակապ տեսք մը ունի . ընդ հակառակն ցած ու ներս գնացած է , եկեղեցւոյն մեջն այլ անկի ցած : Գաւիթն ներսի կողմը հարուստ նկարներով զարդարուած է , եւ պատերուն վրայ շատ մը սրբոց գլուխներ կան , բայց անկի գոյներուն կենդանութեանը կողմանէ նշանաւոր են՝ քան քեզմազրական ճարտարութեան կողմանէ : Բոլոր այն

SAINT-GERMAIN-L'AUXERROIS.

En face de la colonnade du Louvre s'élève l'église Saint-Germain-l'Auxerrois. Ce monument appuie sa droite à la rue Chilpéric, et sa gauche à la rue des Prêtres, c'est-à-dire à la royauté et à la religion. Le symbole est frappant, et le hasard ici a servi à la manifestation d'une grande vérité historique : royauté et religion : c'était en effet, autrefois, comme les deux arcs-boutants éternels et inévitables de tous les monuments chrétiens.

L'église, de ce côté, offre le spectacle d'un portique, qui ne brille cependant, il faut l'avouer, ni par l'opulence de ses sculptures ni par la majesté de son déploiement. Il est très-bas et très-couvert, même pour l'église, qui est pourtant très-basse elle-même. L'intérieur de ce portique est peint avec un riche éclat ; plusieurs figures avec auréole rayonnent là sur le mur, plutôt par la pompe des couleurs que par l'expression intelligente des lignes. La tête de

¹ Գաղղիոյ Քիլպերիկ կամ Շիլփերիք Ա. քաղաքը անուանի է

իւ շարագործութեանցը համար : սպաննուցաւ 584ին :

կերպարանքներուն մէջ տիրողը Բրիտոսի Տեառն մերոյ գլուխն է, յիրաւի լուսապայծառ ու փառաւոր՝ բայց քիչ մը հասարակ. վասն զի գծագրութիւնը չափէ դուրս կանոնաւոր եղած է, եւ հին յունական ձեւով նիւթապէս նկարուած։ Այս ալ կայ որ նկարները տեղ տեղ աւրուեր են, տեղ տեղ ալ պատը քափքըփեր է. անով այն որմնանկարը հնութեան ու ազնուութեան կերպ մը առեր է, եւ ուրիշ պակասութիւնները զոցելով՝ նշանաւոր պատկերի տեղ կանցնի վեր ի վերոյ։ Նայողներուն առջեւ։

Եկեղեցւոյն մէջ որ մտնես, սիրտդ կերպով մը կը կապուի անոր, եւ չես գիտեր քե ինչքն է. յայտնի է քե ոչ հարստութիւնը եւ ոչ փառահեղ պայծառութիւնն է այն տալանորութիւնը վրադ ընողը, եւ սակայն չես կրնար զարմանալ բունէ։ Այս զգացմունքը երեք բանէ առաջ կուգայ. այս ինքն լուսոյն մընշաղ զարնուածքն, զարդարանքներուն անուշ հնութենէն, ու բուն եկեղեցւոյն պատմական յիշատակին մեծութենէն։

Երեք կամարակապ բաժնուած է եկեղեցին, եւ ամենուն մէջ ալ լոյսը շուքին հետ այնպէս գեղեցիկ յարմարութեամբ մը խառնուած է որ կարծես քե մարդուս հոգին իր վերջալոյսը կը տեսնէ, ու աշխարհիս փախստական շուքերէն բաժնուելով՝ երկնից պայծառութեանը մէջ կը սկըսի մտնել։

Մէջտեղի կամարակապին վերի կողմնական պատերը սեւ փայլուն ու փառաւոր փորուածքներով զարդարուն տախտակներով պատած են. ժամանակին հնութեամբն ու քանդակողին ճարտարութեամբը այն տախտակամածը մեծավայելուչ տեսք մը առեր է։

Եկեղեցին նուիրուած է յանուն սրբոյն Գերմանոսի Աւքսերացւոյ,¹ ուստի եւ Փարիզու խիստ հին փառաւորութիւնները կը ձգէ Գաղղիացւոյ միտքը, այսինքն սրբունւոյն Գենովափի կամ Ժենուիքի քաջութիւնն ու առաքինութիւնը՝ որով Փարիզ թշնամեաց յարձակմունքէն ազատեր է։

Անկէց ի գատ, այն եկեղեցին երկար ատեն Գաղղիոյ թագաւորաց եկեղեցին է եղեր՝ երբոր թագաւորները եկեղեցի կերթային²։

Լուր ըստւած, թագաւորական պալատին դի-

Jésus-Christ entre autres, qui domine tous les groupes, est une figure trop splendidement éclairée, et pas assez idéalisée et sereine; les lignes, très-régulières, en sont trop compassées: la pensée est trop grecque et l'expression trop matériellement antique. Du reste, les peintures sont effacées en quelques coins, le mur se décharne en d'autres, et cela donne à la fresque un air de vieillesse et de majesté qui supplée pour beaucoup à l'inspiration, et trompe la bonne foi des observations superficielles.

L'intérieur attache l'âme par un je ne sais quoi qui n'est ni l'admiration des richesses ni le respect des majestés. Ni grandiose, ni resplendissante, cette église a pourtant dans son enceinte des séductions auxquelles on ne résiste pas. Trois choses contribuent à lui donner ce caractère: le ton religieux de sa lumière, le parfum antique de ses ornements, la grandeur de son histoire.

Elle est coupée en trois nefs, et, dans chacune, la lumière se mêle si purement, si chastement avec l'ombre, qu'on dirait ce crépuscule de l'âme qui va monter en haut, et où reluit déjà, mêlé aux ombres fuyantes de la terre, le jour illuminé du ciel.

La nef du milieu est latéralement ornée, en montant vers l'autel, de boiseries noires et reluisantes, à champs superbement explorés de coups de ciseau, où le temps a mis sa majesté et où l'art a posé sa grandeur.

Enfin cette église est dédiée à saint Germain d'Auxerre. Sa vue rappelle ce souvenir, et par lui ressuscite la gloire trop oubliée du vieux Paris sauvé de l'invasion: Geneviève. Autrefois, Paris cherchait la gloire dans l'héroïsme, et l'héroïsme dans la vertu.

Saint-Germain-l'Auxerrois a de plus été longtemps l'église des rois, quand les rois allaient à l'église.

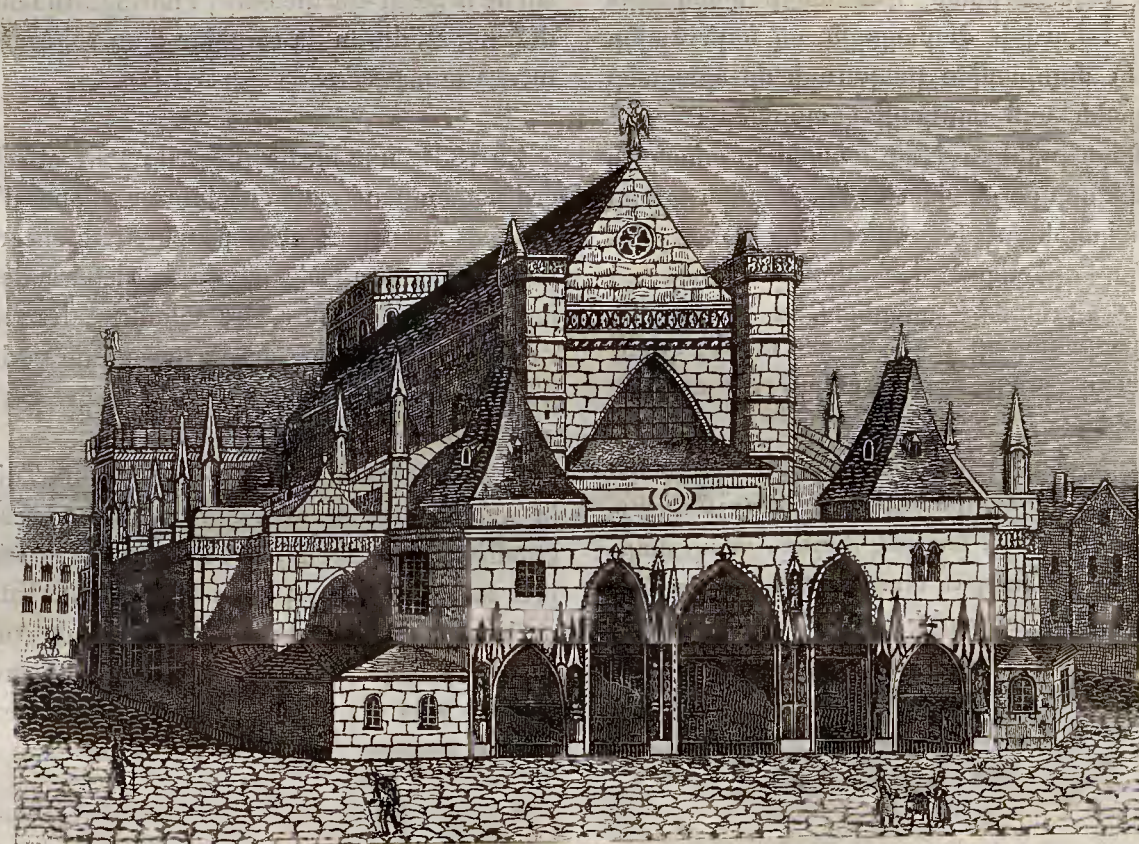
Placée en face du Louvre, comme un avertis-

¹ Գաղղիոյ Օքսէո. (կամ Աստիսողորոն) քաղաքին եպիսկոպոսն էր մեր բարգմանչաց ատենները 428ին .

² Ետքերը իրենց պալատին մէջ մատուռ շինած ըլլալով, հոն կը կատարէին իրենց հոգեւորական պարտքերը։

մացն ըլլալով, խրատ մըն է որ շատ անգամ անհանգիստ ըրած պիտի ըլլայ պալատին պալերն ու հանդեսները եւ ուրիշ ունայնութիւնները : Նոյն եկեղեցւոյն մէջ մեծամեծ առաքինութիւններ պատմուած ու շատ գաղտնիք խոստովանուած են : Լուդովիկոս Թ քերես այն սեղանին առջեւ իր առաքինութիւնները դուրս հանած է¹, Փրանկիսկոս (Փրանսուա) Ս. իր տաքիանաց ստրջանքը², Կարլոյս Թ իր սրտմա-

sement de l'éternité, elle a souvent peut-être troublé la folie de ses bals et la licence de ses fêtes : c'était comme l'œil de Dieu toujours ouvert sur des voluptés toujours frémissantes. Tour à tour, dans son enceinte, elle a reçu des épanchements, des confidences et des aveux : Louis IX a raconté peut-être aux échos de cet autel les secrets de sa vertu, François Ier les remords de ses amours, Charles IX les tristesses de son épuisement. Et, quand on

Սուրբ Գերմանոս Առքերացի .

շուքը³ : Բանի որ կըտեսնես այն եկեղեցւոյն մէջ խոր յուրիւն մը տիրած, ինքզինքդ աւերակաց եւ սոուերաց մէջ կըկարծես . եւ սակայն տաճարին հոյակապութիւնը երբայով կաւեցայ,

écoute, dans ce sanctuaire, le silence dont il est toujours plein, on croirait vivre au milieu des ruines et des ombres; et Saint-Germain grandit encore, car il ajoute alors en quelque sorte à la

¹ Սուրբ Լուդովիկոս, որ քաղաւորեց 1226ին :

² Քաղաւորեց 1515ին, անուանի եղաւ ուսումնասիրութեամբ, եւ ակտաւոր ու բռնամորթ վարուքը :

³ Քաղաւորեց 1560ին . անգուր ու կրօնամոլ բնութեամբ ատելի եղաւ հպատակներուն, եւ խառնազնաց վարքովը զգուշի :

վասնզի անցածին յիշատակութեանը հետ գերեզմանական անառորութիւնն ալ կը խառնուի :

Բայց սրբոյն Գերմանոսի եկեղեցւոյն բոլոր պատմութիւնը՝ այս կամ այն քաղաւորին խորանի մը առջեւ ընկած աղօթք ընելովը միայն ջլմըննար : Հիմակուան մարդկանց աչքին առջեւ այն եկեղեցին աւելի ասով կենդանութիւն մը կառնու որ ատենով մեծամեծ աւերմունքներու պատճառ եղեր ու բազմադէտ փորձանքներու հանդիպեր է :

Այն եկեղեցիէն ելած է 1572ին կես գիշերուն ատենը Սուրբ Բարբուղիմէոսի հալածանքը խղճմտանքի ազատութեան դէմ անոր զանգակին ձայնովը ¹. Լուկրի ժամացոյցն ալ նոյն ձայնը կրկնեց, եւ մոլորամիտ քաղաւորի մը հրացանը սկսաւ կըսեն այն սոսկալի կոտորածը :

1831ին Լուդովիկոս Ժ-2ին պատկերը անանուն քաւարանի մը վրայ կախուած էր. ժողովուրդն որ դեռ անցակալներուն փոշւովն ու երեքօրեայ յաղթութեամբը զինովցած էր՝ վրէժը եկեղեցւոյն պատերէն՝ սիւներէն՝ քարերէն ու խորանէն առաւ. կատաղաբար յարձըկեցաւ անոնց վրայ, ջարդուբուրդ ըրաւ հնութիւններն ու տարաւ գետը քափեց :

Քաղաւորը Լուի-Ֆիլիպ՝ Թիւլիւրիի պալատէն լսեց վաղեմի տաճարին ողբական գոռում գոչումը, անոր զանգակին խղղուկ ձայնը, անոր մարմարիոններուն մրճերու տակ հեծելը. տեսաւ որ քանի մը գունդ ազգային պահանջողներ՝ ըմբուկի ձայնով հոն ժողովուրդ, ու հրացաններն գետին դրած՝ կեցեր կընային խաչին դէմ եղած նախատիւններուն եւ խռովարարաց կատաղութեանը, տեսաւ այն քանդմունքներն ու հոգը չեղաւ.....

Այսպէս անհա եկեղեցին սոսկալի կերպով ոտնակոխ եղաւ ու կողոպտուեցաւ. բայց արդեօք ինչ խորհուրդ կար այն ժողովրդոց կատաղի մոլեգնութեանը մէջ՝ Աստուծոյ դատաստանին նայելով : Արդեօք այն սարսափելի փոքորիկը դազաղի մը վրայ կախուած պատկերէն ուրիշ պատճառ մը չունէր : Արդեօք երեք հարիւր տարիէ ի վեր ժողովրդեան բազմութեանը մէջ դիզուած վրէժխնդրութիւն մը չկար որ յանկարծակի դուրս ցատ-

majesté du souvenir la majesté du tombeau.

Toutefois, un roi agenouillé au pied d'un autel, dans la prière, dans le remords ou dans la rêverie, ce n'est pas là toute l'histoire de Saint-Germain : c'en est à peine l'ombre. Ce qui rend surtout ce monument palpitant, vivant aux yeux des générations présentes, ce sont les ruines qu'il a provoquées et les désastres qu'il a subis.

En 1572, à minuit, c'est de là qu'est parti, contre la liberté de conscience, le premier coup de tocsin de la Saint-Barthélemy ; l'horloge du Louvre lui fit écho, et, dit-on, la carabine d'un roi égaré commença le massacre.

En 1831, une image proscrire était attachée sacrilègement dans cette enceinte aux flancs d'un catafalque anonyme ; et le peuple, ivre encore de la poudre des barricades et de la victoire des trois jours, accusa les murs, les colonnes, les marbres, l'autel, promena sur eux la fureur de sa dévastation, et jeta enfin au courant du fleuve ces jouets mutilés de sa colère.

Le roi entendait du salon de Mars, aux Tuileries, la voix éplorée de la vieille basilique, les alarmes étouffées de sa cloche, le gémissement de ses marbres sous le marteau ; le roi vit quelques bataillons de la garde nationale, rassemblés aux coups du tambour, assister le fusil au pied à cette proscription de la croix, à ce déchaînement de l'émeute ; et le roi demeura impassible devant ces ravages...

L'église fut donc horriblement dévastée ; mais ce déchaînement des colères publiques, cette résurrection des agitations récentes, qu'était-ce dans les décrets de Dieu ? N'y a-t-il pas, dans cet orage terrible, plus qu'une colère contre une image sur un cercueil ? N'y a-t-il pas une vengeance accumulée dans les masses depuis trois siècles, et déchaînée soudainement au nom de la liberté de conscience reconquise ? 1831 n'est-il pas la ré-

¹ Կարդոս Թ քաղաւորին հրամանաւ 1572ին, օգոստոսի 24ին՝ որ Բարբուղիմէոս առաքելոյն տօնն էր, Գաղղիոյ ուղղափառները իրենց մէջ գտնուած բողոքականները սոսկալի

անգրութեամբ ջարդեցին. ոմանք մինչեւ վարսուն հազարի կրիանէն ջարդուողներուն քիւր, քեպէտ եւ 2000էն աւելի մարդ ջմեռաւ խողներ ալ կան :

քեց՝ խղճմտանքի ազատութեան նորէն ձեռք բերուածին պէս : Արդեօք 1834ը 1572ին մեկ պատասխանը չէ . եւ այն եկեղեցին որ այսօրուան օրս իր զանգակներուն խոնարհեալ ու յայագին ձայնը հովերուն կուտայ՝ նոյնը չէ արդեօք որ երեքհարիւր տարի առաջ՝ անիծապարտ գիշերուան մը խաւարին մեջ իր մեծ զանգակին մահագոյժ ձայնը հնչեցուց : Այսպէս են անա Սատուծոյ խորհուրդները . հալածանք ըսածդ մարտիրոսներ կը հանէ, եւ անիրաւութեամբ քաջուած քուրը վրեժխնդրութիւն կը բոբբոքէ :

Գ. ԺՕՐԷ .

ponse à 1572, et la basilique qui jette aujourd'hui à tous les vents du ciel la voix humiliée et pleurante de ses cloches, n'est-elle pas la même qui jeta aux mêmes vents, il y a trois siècles, au milieu des ombres d'une nuit maudite, le roulement sinistre de son tocsin ? Ainsi vont les desseins de Dieu : la persécution fait des martyrs, et le sabre injustement levé appelle des vengeances !

G. JAURET.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՍԻՍ

(Շարայարութիւն¹.)

« Ինչ շէնքեր որ շինած էին Հայոց քաղաւորները՝ Տօրոսի ու Կիլիկիոյ տիրած ատեննին, անոնցմէ խիստ քիչ բան մնացեր է. վասն զի եգիպտացիք շատ անգամ յարձրկեցան, Սիս քաղաքը քանդեցին ու Լեւոն Բ քաղաւորին կանգնած պալատներն ու եկեղեցիները կործանեցին :

« Ռուբինեանց ու Լուսինեանց Կիլիկիոյ մեջ ամենակարճ ժամանակ տիրապետած ըլլալուն յիշատակներէն իրեքը միայն մնացած են մինչեւ հիմա . այսինքն Սաայ բերդը, քաղաւորաց պալատը կամ Դարպասը, յորում էր նաեւ փողերանոցը, եւ Սատուածամօր նուիրուած եկեղեցի մը :

« Այս շէնքերը մի առ մի նկարագրեմ. մեջերնին ամենէն լաւ պահուածը բերդն է որ հիմա Սիս գալէսի կըսուի :

« Սիս հասնելէս չորս օր ետքը, վանքի եպիսկոպոսներէն Գեր. Կարապետ եպիսկոպոսին հետ ելայ գնացի բերդը տեսնելու :

« Երկու ժամէն աւելի քալելէն ետեւ բերդին

VOYAGE A SIS

(Suite¹).

« Des monuments qu'élevèrent les rois d'Arménie pendant leur domination dans le Taurus et dans la Cilicie, il reste bien peu de traces. Les Égyptiens, dans leurs invasions, détruisirent plusieurs fois la ville de Sis, et renversèrent les palais et les églises dont le takavor Léon II avait jeté les fondements.

« Le château arménien, le *tarbas* ou palais des rois, qui comprenait l'hôtel des monnaies et une église dédiée à la Vierge, sont les seuls monuments dont les restes attestent le passage et la domination éphémère des dynasties de Roupène et de Lusignan sur le trône de l'Arménie cilicienne.

« Je donnerai la description de chacun de ces édifices, dont le mieux conservé est le château, ou forteresse, connu de nos jours sous le nom de *Sis-Kalessi*.

« Quatre jours après mon arrivée à Sis, je me dirigeai vers le château, accompagné d'un évêque du monastère, Mgr Garabed.

« Après une marche de plus de deux heures,

¹ Տես Թիւ. Ա. էջ 18 :

¹ Voir le numéro du 31 janvier, page 18.

դուռը հասանք՝ օդին սաստիկ տաքութենէն ու ճամբուն ապտառաւ ու նեղ ըլլայէն, եւ երկու կողմը եղած վտանգաւոր փոսերէն շատ նեղութիւն քաշելով :

« Սաայ բերդն ալ միջին դարու ուրիշ բերդերուն պէս երեսի վրայ ձգուած է. բայց որովհետեւ պարսպին մէջ առատ արօտ կը գտնուի, տարւոյն մէջ առեն առեն Թիւրքմէները հոն կը տանին իրենց անասունները արծեցընելու : Դիպուածը այնպէս բերաւ որ նոյն օրը բերդին մէջ ոչխարներ կային. քանի մը փող տուինք դեռահասակ հովուին, այժու կաք խմցուց մեզի :

« Սաայ բերդը ձուածելի պէս է. երեք դուռ ունի, երեք կարգ ալ պարիսպ, եւ մէջը զանազան շէնքեր : Ապառաժի վրայ շինուած ըլլալուն պատճառաւ՝ պատերուն ձեւը անկանոն, եւ բարձրութիւնն անհաւասար է. քովերը աշտարակներ ու մարտկոցներ ալ ունի :

« Շէնքերուն անկանոն ըլլալովը բերդն ալ երեք մաս բաժնուած ու լեռան երեք գատ գատ գլուխներուն վրայ կանգնուած է. այն մասերուն մէջտեղուանքը պարապ են, բայց անոնք իրարու հետ կապակցութիւն ունին՝ ժայռին մէջ փորուած ճամբաներով, որոնց քովերը խորանդուկ ու սեպածէ են : Հարաւայէն կողմը բերդին ուրիշ տեղերէն աւելի ամուր շինուած է եղեր. հոն է եղեր դարպասը՝ այսինքն առաջին ուրիշեան քաղաւորաց բնակարանը :

« Լեւոն Բ հասկըցեր էր որ իր բնակարանին ամրութենէն կախուած էր տերութեանը ապահովութիւնը, անոր համար Սիս քաղաքը նորէն շինեց ու դժուարամատոյց բերդով մը ամրացուց : Տարսոն, Ատանա, Կոռիկոս, Մամեստիա (Մսիս) քաղաքները դաշտի մէջ ըլլալով ու չորս դիւն բաց, այլազգեաց յարձակմանը դէմ չէին կրնար պաշտպանութիւն մը ընել քաղաւորին. իսկ Սիս իր դրիւքն ու չորս դիւն պատած ժայռերովը շատ կը դժուարացընէր մահմետականաց անոր մօտենալը, եւ Հայոց կըղիւրացընէր անոնց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելը :

« Եւ այսպէս Լեւոն Բ սկսաւ Սաայ բերդը կանգնել՝ քաղաքին վրայ նայող լեռան ծայրը, եւ միանգամայն նոր քաղաքին հիմը ձգեց Բրիտանոսի 1186 թուականին :

« Ինքը չկարենալով լմըցընել այն շէնքը, հարկ եղաւ որ իր յաջորդներէն մէկը առաջ տանի

qu'une excessive chaleur et des rochers à franchir en suivant d'étroits sentiers bordés de précipices rendaient aussi pénible que périlleuse, nous arrivâmes aux portes de la forteresse.

« Comme tous les châteaux forts du moyen âge, le Sis-Kalessi est abandonné. Les Turkomans, à certaines époques de l'année, font paître leurs bestiaux dans l'enceinte, où ils trouvent d'abondants pâturages. Le hasard voulut que, ce jour-là, le château fût occupé par un troupeau; moyennant quelques paras, un jeune pâtre, qui en avait la garde, nous donna du lait de chèvre.

« Le Sis-Kalessi affecte la forme ovale; il a trois portes, un même nombre d'enceintes, et renferme diverses constructions. En raison de la forme du rocher sur lequel il est assis, les murailles sont irrégulières et d'inégale hauteur; des tours et des bastions flanquent la forteresse.

« Par suite de l'irrégularité des constructions, le château est divisé en trois parties, et assis sur trois différents pics de la montagne; des espaces vides séparent ces constructions distinctes, mais qui cependant se lient entre elles et correspondent par des sentiers creusés dans le roc et bordant des précipices. Le côté sud, où se trouvait le donjon, résidence des premiers takhavors roupéniens, était fortifié avec plus de soin que les autres points de la forteresse.

« Léon II, en réédifiant la ville de Sis et la couronnant d'un château fort du plus difficile abord, avait compris que la sûreté de ses États dépendrait du choix qu'il ferait du lieu de sa résidence. Les villes de Tarse, Adana, Gorighos et de Mamesdia, situées dans la plaine, accessibles de toutes parts et exposées aux attaques des infidèles, ne pouvaient offrir au takhavor les moyens de résister à ses redoutables ennemis. Sis, au contraire, par sa position et les rochers qui lui servaient de ceinture, présentait aux envahisseurs musulmans d'immenses difficultés pour s'en approcher, et donnait aux Arméniens les moyens de leur opposer une facile et irrésistible défense.

« Léon II commença donc à élever le château de Sis sur la crête du rocher qui domine la ville, tout en jetant les plans de la cité nouvelle, l'an du Christ 1186.

« Le premier roi arménien de la Cilicie ayant laissé inachevée l'œuvre commencée, le soin de la

զայն, այսինքն Հերում Ս., իր Զապել աղջկանն ամուսինը՝ որ Լեոնի մահուրենն ետքը քազունի եղեր էր Հայոց :

« Շատ հաւանական կերելնայ որ Հերում լմրեցուցած ըլլայ Լեոնին սկսած շէնքերը, ինչպէս որ կրնայ գուշակուիլ այն կիսկատար արձանագրութենէն որ դարպասին վարի սրահին ներսի պատերէն մեկուն վրայէն օրինակեցի.

Ի ԹՈՒՆԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅՈՑ

... ՀԻՅԱՆ ԱՇՐԱՀ

... ՀԻ ՀԵԹՄՈՅ ԹԱԳ

« Այս արձանագրութիւնը կիսկատար ալ է նե՛յ յայտնի կըցուցնէ որ Հերմոյ քազաւորութեան ատենը բերդին շէնքը շատ յառաջացեր է, այնպէս որ Հայոց քազաւորները դարպասին մէջ կրբնակին եղեր. որով ազատ կըմնային մահմետականաց ձեռքը իյնայէն՝ քե՛ որ անոնք յանկարծ երկրին մէջ մտնէին ու քազաւորը իր մայրաքաղաքին մէջ պաշարէին :

« Դարպասին մօտ՝ դեպ ի հիւսիսային կողմը սանդուխ մը կայ, որով անձրեւի ջրերու ջրշիղջ մը կիջնան եղեր. անկեց ալ քանի մը քայլ անդին դուռ մը կայ որ ստորերկրեայ ճամբայ մը կըտանի եղեր, եւ հիմա լեցուած է այն ճամբան :

« Մինչդեռ բերդը գննելով կըքաշինք՝ երկրորդ ժայռին վրայ շինուած պարսպէն ներս մատուռի մը աւերակը տեսանք՝ պատերուն ու ծածքին փլատակներովը լեցուած :

« Լեոնան երկրորդ գլխուն վրայ կանգնուած բերդին մասը միւս երկուքէն աւելի նեղուրիւն քաշած կերելնայ այն պաշարմանց ատեն յորս Իկոնիոյ Սելճուկեանց ու Եգիպտոսի Մեմլուքներուն դէմ դիմացան Հայերը : Վասն զի տեղ տեղ անկատար նորոգութիւններ կըտեսնուին՝ վեր ի վերոյ եղած՝ առանց ծեփի ու կրի. լոկ քարի կտորներ են քիչ մը տաշուած, որ պաշարեալները իրարու վրայ դիգեր են՝ բշտամույն ըրած խրամատները կարկըտելու համար : Տարակոյս չկայ քե՛ այն անժամանակեայ նորոգութիւնները Հայոց քազաւորութեան վերջի ժամանակներն եղած են, եւ քերես Լեոնի վերջնոյ Եգիպտացիներէն պաշարուած ատենը :

« Բերդին այս մասէն նեղ ճամբով մը լեոնան երրորդ գլուխը երբայտու ատեն՝ փոքրիկ ջրշիղջ մը ելաւ դիմացնիս՝ ջուրը շատ բարեհամ. վրսեն քե՛ այս ջուրը ոչ կաճի եւ ոչ կըպակսի, եւ Հայերը

continuer revint à l'un de ses successeurs, Héthum Ier, mari de sa fille Zabel, qui monta sur le trône après la mort de Léon.

« Héthum, selon toutes les probabilités, termina les travaux commencés par Léon, ainsi que semble l'indiquer une inscription, malheureusement mutilée, que j'ai copiée sur l'une des parois intérieures de la salle basse du donjon :

... DANS L'ANNÉE DES ARMÉNIENS

..... LE PAYS ?

..... HETHUM ROI.

« Quoique incomplète, cette inscription prouve que, dès le règne d'Héthum, la construction du château était déjà fort avancée; que le donjon pouvait servir de résidence aux rois d'Arménie, et les mettre à l'abri d'un coup de main, dans le cas où les musulmans seraient parvenus à pénétrer au cœur du royaume et à assiéger le roi jusque dans sa capitale.

« A côté du donjon, au nord, se trouve un escalier donnant accès à une citerne où se recueille l'eau des pluies; et, à quelques pas de là, est la porte d'un souterrain aujourd'hui comblé.

« En continuant notre visite au château, nous remarquâmes dans l'intérieur des fortifications, élevées sur le deuxième pic, les ruines d'une chapelle dont la nef est encombrée de débris provenant de l'écroulement des murs et de la toiture.

« La partie de cette forteresse, élevée sur le deuxième pic de la montagne, paraît avoir plus souffert que les deux autres pendant les différents sièges que les troupes d'Arménie eurent à soutenir contre les Seldjoukides de Konieh et les Mamelouks d'Égypte. En effet, on voit dans différents endroits des réparations très-imparfaites, exécutées à la hâte, sans le secours de ciment ni de mortier; elles consistent en moellons à peine dégrossis et superposés par les assiégés, dans le but de réparer les brèches pratiquées par l'ennemi. Ces réparations provisoires datent sans aucun doute des derniers temps de la monarchie arménienne, peut-être même du dernier siège du château fort, par les Égyptiens, sous le règne de Léon VI de Lusignan.

« En suivant l'étroit sentier qui conduit, de l'enceinte des fortifications de ce dernier pic, à celles assises sur le troisième, on trouve un petit réservoir d'une eau excellente, qui, dit-on, reste toujours au

կրհամարին քէ շատ հիւանդութիւններ անոր ջրովը կը փարատին : Նոյն նեղ ճամբէն առաջ երթալով դեպ ի բերդին երրորդ կտորը, մէկ քարանձաւ մը տեսանք որ բնակիչները *Կեօվէրճինլիք* (աղանոց) կանուանեն. այս քարանձաւը մութ, խոնաւ ու տխուր տեսք մը ունի. պատերուն երեսէն բանձր ջուր մը կը կաթկըրթէ որ ձմեռը պաղանձաւի պէս կը սառնի ու ամառը կը հալի : Իսկ աղանի ամենեւին չերեւնար այն տեղուանքը, մանաւանդ քէ բան ալ չկայ որ զիրենք հոն քաշէ :

« Բերդին երեք մասին մէջն ալ մինչեւ հիմա մնացեր են երկրորդական շէնքեր, զոր օրինակ՝ ժայռին մէջ փորուած բանտեր, շտեմարաններ, զինուորանոցներ եւ այլն :

« Սաայ բերդին մէջ վերը յիշած արձանագրութենէս ի գատնորիշ գրուածք չգտայ որ անոնցմէ հասկըցուէր քէ որ ատեն ու որոնք եղեր են հետ զհետէ այն բերդը այնպիսի շէնքերով ամրացընողներն որ Հայոց քաղաւորութեան խիստ զօրաւոր բերդերուն կարգը անցուցին Սիւն ալ, այսինքն Բարձրբերդին, Անարգարային, Լամբրոնին, Կոռիկոսին ու Սեւեկիային, որ միջին դարու ատենները անառիկ կը սեպուէին՝ քէ ժայռերու վրայ շինուած ըլլալուն եւ քէ անոնց քովի ապառաժուտ ու վտանգաւոր տեղերուն համար : »

(Մնացորդը յաջորդ անգամ.)

même niveau, et à laquelle les Arméniens attribuent la vertu de guérir beaucoup de maladies. En poursuivant la marche dans la même direction, sans s'écarter du sentier qui lie le deuxième pic au troisième, on arrive à une grotte désignée par les habitants sous le nom de *Gueuverdjimlik* (lieu des colombes); c'est une caverne sombre, humide et du plus triste aspect, où suinte une eau épaisse, qui, pendant l'hiver, se convertit en stalactites que les premières chaleurs de l'été font disparaître. On ne voit point de colombes sur ce point, qui, d'ailleurs, ne présente rien qui puisse les y attirer.

« Dans l'intérieur de chacune des trois parties de la forteresse, on remarque encore les restes de constructions secondaires, telles que prisons creusées dans le roc, magasins, casernes.

« Je n'ai trouvé, dans le Sis-Kalessi, d'autre inscription arménienne que celle que j'ai rapportée plus haut, et qui pût me faire connaître les fondateurs et les dates des constructions successives qui placèrent ce château au rang des forteresses les plus considérables du royaume d'Arménie, telles que celles de Pardzerpert, Anazarbe, Lampron, Gorighos et de Selefké. »

(La suite au prochain numéro.)

ՏՈՐՈՍ ԼԵՌԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ.

Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը շատ մը ինքնագլուխ ցեղեր կան որոնց մէջ աւելի բազմաթիւ են Բիւրտերն ու Թիւրքմենները :

Յայտնի է քէ անոնց հետ խառնուած են նաեւ շատ մը Հայեր, որ ետքերը մահմետական եղեր են : Բայց Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմերն եղած Տորոս լեռներուն մէջ մինչեւ հիմա գաղթականներ կան որ ուրիշ ամեն բանի կողմանէ Թիւրքմեն ըլլալով ալ՝ միայն ազգութեամբ կամ հաւատով Հայ մնացեր են. եւ ասոնք են Զէթունցի ըսուած Հայերը :

Ասոնց վրայ հին եւ նոր աշխարհագրութեանց մէջ ընդարձակ տեղեկութիւն գտնելը մինչեւ հի-

POPULATIONS ARMÉNIENNES DU MONT TAURUS.

Il existe, dans les diverses contrées de l'Arménie, des tribus indépendantes, dont les plus nombreuses sont les Kurdes et les Turkmén, ou Turcomans.

Il est constaté que ces tribus sont composées en partie d'Arméniens, qui, plus tard, embrassèrent l'islamisme. Cependant, dans les montagnes du Taurus situées au nord de la Cilicie, il y a encore une colonie arménienne qui a conservé sa nationalité et sa religion, quoiqu'elle ait adopté complètement les mœurs et les coutumes des Turcomans : ce sont les habitants de Zéithoun.

Il a été impossible de trouver des notions détaillées sur le compte de ces Zéithouniotes dans les

մա կարելի չէ եղած. ուստի որչափ այ համառօտ
ըլլայ տեղեկութիւնը՝ պատուական է հայրենա-
սեր անձի մը համար որ իր նախնեաց երկիրը
ճանջնայ կրփափաքի : Պարոն Լանկուա հնագետ
էս հայերենագետ գաղղիացին հաճեցաւ մեզի հա-
ղորդել այն տեղեկութիւններն որ Կիլիկիոյ կողմե-
րը ճանապարհորդութիւն ըրած ատենը հաւաքե-
ր : Հետը բերած էր անկեց նաեւ ձեռք մը ամբողջ
Զէթունցիի հագուստ :

Եւ ահա այն տեղեկութիւնը բնագրովը հան-
դերձ, միանգամայն Զէթունցի Հայուն կերպա-
րանքը հոս կընրատա րակենք :

géographies anciennes et modernes ; ainsi tout ren-
seignement devient précieux pour un patriote cher-
chant à connaître le pays de ses pères. M. Langlois,
archéologue et arméniste distingué, a bien voulu
nous communiquer les notes qu'il avait recueillies
pendant son voyage en Cilicie.

Il en avait apporté aussi un costume complet des
habitants de Zéithoun. Nous publions ici ces notes,
et nous les accompagnons d'un dessin du costume.

Զէթունցի Հայ մը :

« Եգիպտացիք քեպտ շատ անգամ արշաւե-
րին Կիլիկիոյ վրայ՝ չէին կրցած հոն իրենց իշխա-

« Vers la fin du xive siècle, la Cilicie, que les Égyptiens avaient tant de fois ravagée sans pouvoir y

նուրիւնը հաստատել. վերջապէս չորեքտասաներորդ դարուն վերջերը այն երկրին տիրեցին, եւ Հայաստանի Լուսինեան քաղաքաց արողը կործանեցին :

« Յաղթականաց քրէն ազատած Հայերը գնացին Տորոս լեւան կիրճերուն մէջ ապաւինեցան, հոն նոր հայրենիք մը հաստատելու եւ իրենց ազատութիւնը՝ կրօնքն ու սովորութիւնները պահելու մտքով :

« Թեպէտ չորս կողմէն եգիպտացեաց, Թուրքաց եւ Քիւրտերու պէս անհաշտ բշխամիներ ունէին, սակայն Տորոսի բարձրաբերձ գոտիներուն մէջ՝ անոնց կիրճերուն պահպանութիւն ընելով, իրենք զիրենք կը պաշտպանէին : Օրէ օր եկած նոր զաղթականներով շատցան, աներկիւղ զօրավարաց հրամանատարութեամբը՝ շատ մը դիւցազնական պատերազմներ ընելէն ետքը կրցան իրենց երկիրն ապահովել ու բշխամիներուն ձեռքէն ազատ մնալ :

« Այն Հայերուն պատմութիւնը շատ մութ ըլլալով, կարելի չէ գանազան պարագաները ճշդութեամբ մէջ բերել : Այս յայտնի է որ իրենց չորս կողմը պատահած բաները չեն գիտեր. եւ որովհետեւ բշխամիները շատ անգամ փորձեցին որ անոնց պաշտպանութիւն ընող ժայտերու գոտիներէն վեր ելլեն, ստիպուեցան Հայերը արգելքները շատցընելու, այնպէս որ բշխամիները ոչ իրենց պատնէշներուն կարենան մօտենալ եւ ոչ Յիւրիւք ըսուած վրանաբնակ Հայոց բանակները զարնել՝ որ իրենց յառաջապահ գունդի պէս են, ու ամէն յանկարծական յարձակմունքէ ազատ կը պահեն զիրենք :

« Ո՛ր օտարականն էր հետաքրքրութեամբ կիլիկիան աչքէ անցընելու կերբայ, տեղացեաց առջեւ լրտես կը համարուի, եւ այն բանակաց պահպանութիւն ըրած ճամբաներէն առանց վտանգի չկրնար անցնիլ. անոր համար ալ Պ. Քիլիկիէր եւ Չիհաչեփ ճանապարհորդաց աշխարհացոյցներուն վրայ Ստոյ հիւսիսային կողմը պարապ ձգուած տեղեր կան :

« Վերջի ժամանակներս այն կողմերուն Հայերը նոյն ազատութեան եւ ազգասիրութեան հոգով վառուած, Թիւրքմէն ցեղերուն հետ միաբանեցան, եւ քաջութեամբ դէմ կեցան եգիպտացեաց սպարապետին՝ այս ինքն Իպրահիմ փաշային, որ քեպէտ զօրքերը շատցընելով՝ քանի մը փոքր յաղթութիւններ ըրաւ ու մտաւ Տորոս լեռներուն մէջ եւ բնակիչները հնազանդեցուց, բայց

établir leur domination, fut définitivement conquise par eux, et le trône des Lusignan d'Arménie renversé.

« Les Arméniens échappés au glaive des conquérants se réfugièrent dans les gorges du Taurus, avec le désir d'y former une nouvelle patrie et la volonté de faire respecter leur indépendance, leur religion et leurs mœurs.

« Enveloppés de tous côtés par d'implacables ennemis, Égyptiens, Turcomans et Kurdes, mais couverts par de hautes montagnes de la chaîne taurienne dont ils gardaient les défilés, les Arméniens, formés en tribus grossières par de nombreux émigrants, et soumis à des chefs intrépides, parvinrent, à la suite de luttes héroïques, à se maintenir dans leurs retraites et à se soustraire à une odieuse domination, ou plutôt à une entière destruction.

« L'histoire de ces Arméniens est trop obscure pour qu'il soit possible d'en présenter les diverses phases avec une irréprochable exactitude. Étrangers à ce qui se passe autour d'eux, entourés d'ennemis qui, plus d'une fois, tentèrent l'escalade de la ceinture de rochers qui les préserve, ils durent multiplier les obstacles qui ne permettent ni d'arriver à leurs retranchements, ni même de forcer les campements d'Arméniens Iourouks (ou nomades) qui leur servent d'avant-garde, et les mettent à l'abri de toute surprise.

« Les étrangers qu'un désir d'exploration conduit en Cilicie, sont considérés comme espions des musulmans; ils ne peuvent s'engager sans danger dans les gorges que défendent ces campements, et la lacune laissée sur les cartes de MM. Kiepert et Tchihatcheff, au nord de Sis, en est la preuve.

« Dans ces derniers temps, toujours animés du même esprit d'indépendance et de nationalité, les Arméniens, joints à des tribus turkomanes, soutinrent courageusement les attaques du généralissime des armées du vice-roi d'Égypte, Ibrahim-Pacha, qui parvint, par un déploiement de forces considérables et après quelques succès éphémères, à pénétrer dans les montagnes du Taurus et à ob-

քիջ՝ ատենեն ապստամբեցան լեռնականներն ու եգիպտացւոց տերութեան ձեռքէն ազատեցան՝ որ այն ատենները բոլոր Գարամանի տիրած էին :

« Որովհետեւ կարելի չէ Հայոց յիշատակարանները քննել նայիլ, հոս գոհ ըլլանք այս ժողովրդոց պատմութեան գլխաւոր դէպքերը դնելով միայն :

« Լեւոն 2, Ռուբինեանց կամ Հայաստանի Լուսինեանց վերջի բագաւորը, եգիպտոսի Մեմփոսէն յաղթուած, իր Սիս մայրաքաղաքին առմանէն ետեւ՝ մնացած ազնուականներովն ու զինուորներովը Կապան բերդը քաջութեամբ պաշտպանեցին : Թշնամիները զինքը հոն ուրը ամիս պաշարեցին . բագաւորը յոյսը կորցնելով Սրեմտքէն սպասած օգնութենէն, պաշարն ալ լմնեցած ըլլալով՝ ջլրցաւ աւելի երկար ատեն դիմանալ որ ազատութիւնը ջկորսնցընէր :

« Իսկ եգիպտացիք տեսնելով որ Կապանը յարձակմամբ պիտի ջլարենան առնել, պաշարեցին զայն եւ պարսպին քով կըսպասէին որ Լեւոն եւ իրեն հաւատարիմ մնացած զօրականները Մեմփոսէնէն սուլողանին անձնատուր ըլլան :

« Տեսաւ բագաւորն որ իր քաջասիրտ ասպետները եւ ընտիր ընտիր զօրականները մէկիկ մէկիկ կը զարնուէին կը մեռնէին . պատգամաւոր դրկեց պաշարողներուն ու Կապան բերդը ձեռքերէն տալ խոստացաւ՝ որ Ռուբինեանց բագաւորութեան վերջի պատուարն էր :

« Սուլողանը ուրախութեամբ ընդունեցաւ Լեւոնի առաջարկութիւնը, եւ երդմամբ խօսք տուաւ որ բագաւորին եւ անոր ընկերակցաց կեանքին չդպչի, ազատութիւն ալ տայ իրենց որ իր տիրած երկրէն ելլեն երբան : Հաւատաց Լեւոն բշխման խոստմանը, ելաւ բերդէն ու գնաց յաղթականին ոտքը ընկաւ : Իսկ անիկայ երդումը ոտքի տակ առաւ ու շղթայի գարկաւ զինքը . նոյնպէս կապեց անոր ընտանիքն ու գլխաւոր իշխանները, որ բագաւորին հետ մէկտեղ նախ երուսաղէմ եւ յետոյ եգիպտոս տարուեցան :

« Ստոյ առման ժամանակը Լեւոնը ձգողութիւն ցորդ ասպետներն ու զօրականները քանի մը օր լեռները պտըտեցին ետեւ, գնացին լեռնապատ հովտի մը մէջ տեղաւորեցան, ու անոր բաց տեղերը պահապաններ դրին : Ստով հոն Հայոց զաղքականութիւն մը հաստատուեցաւ, որ մինչեւ այս օրս քովի Թիւրքմէն եւ Բիւրստ ցեղերէն

tenir une soumission plus apparente que réelle, mais qui bientôt fut suivie de révoltes, et enfin de l'affranchissement des montagnards de la domination égyptienne, qui s'étendait alors sur toute la Caramanie.

« Dans l'impossibilité de fouiller les annales arméniennes, nous nous bornerons à décrire les faits principaux qui se rattachent à l'histoire de ces populations.

« Léon VI, le dernier des rois Lusignan d'Arménie, vaincu et poursuivi par des bandes mameloukes, s'était, après la prise de Sis, sa capitale, retiré dans la forteresse de Gaban avec les restes de sa noblesse et les débris de son armée. Assiégé depuis huit mois, privé des secours qu'il attendait de l'Occident et manquant de vivres, le roi se vit bientôt dans l'impossibilité de prolonger plus longtemps une résistance de laquelle dépendait son salut.

« Les Egyptiens, n'espérant pas enlever Gaban de vive force, se bornèrent à cerner cette place, et attendirent au pied des murailles que Léon et les troupes qui lui étaient restées fidèles se rendissent à la discrétion du sultan mamelouk.

« Le roi, qui voyait mourir à ses côtés ses plus vaillants chevaliers et l'élite de ses guerriers, se décida à envoyer au camp des assiégeants un messenger chargé de négocier la reddition de la place de Gaban, dernier boulevard du royaume qu'avait fondé Roupène.

« Le sultan accueillit avec empressement les propositions du roi, s'engagea par serment à lui laisser la vie sauve ainsi qu'à ses compagnons, et la faculté de sortir librement du royaume conquis. Comptant sur les promesses de son ennemi, Léon abandonna la forteresse et vint s'humilier aux pieds de son vainqueur, qui, au mépris de la parole donnée, le fit charger de chaînes; les membres de sa famille, ainsi que les principaux barons, subirent le même sort, et, comme le roi, furent conduits à Jérusalem, et de là en Egypte.

« Les chevaliers et les soldats qui avaient abandonné Léon lors de la prise de Sis parvinrent à fuir, et parcoururent les montagnes pendant plusieurs jours sans être inquiétés par l'ennemi. Ils s'établirent dans une profonde vallée entourée de hautes montagnes, dont ils gardèrent les issues. Là ils fondèrent une colonie exclusivement arménienne,

կրտարբերին իրենց նահապետական սովորութիւններովն ու պատերազմական քաջութեամբը :

« Երբոր այն Հայ գինուորականաց գաղթականները տեսան որ բաւական ապահով են զօրաւոր յարձակմանց դեմ, երկրագործութեան ետեւեղան :

« Երկրին այն կտորը՝ ուր որ Հայերը իրենց վրանները դրած էին, կարգէ դուրս պտղաբերութիւն մը ունենալով, իրենց ապրուստին հարկաւոր եղածը բաւականէն աւելի հասցուց : Իրենց հարստութեան մեծ աղբիւր եղան բազմաթիւ ձիւքենիներն որ ատենով Գենովացիք մշակեր էին . անոր համար ալ է որ Հայերը այն երկրին անունը *Ձէթուն* դրին, որ *Ձիւքենի* լսել է :

« Սոյ, Ատանայի, Տարսոնի եւ Մսիսի Հայերը, Ձէթունցոց յաջողութիւնը լսելով գնացին իրենց հայրենակցաց հետ միացան ու նոր ցեղեր ձեւացան :

« Եւ մինչդեռ Ձէթունի ցեղերը այսպէս կարգի կըմտնէին, ուրիշ Հայեր ալ Կիլիկիոյ ցած դաշտերէն որ *Չուքուր-Օվա* կըսուին՝ գնացին Տորոս լեռը բնակեցան, Սոյ հիւսիսային կողմը՝ անկեց մէկ օրուան ճամբայ հեռու : Այն դիրքը ունենալով, դիւրին կըլլար Հայոց զանազան ցեղերուն իրարու օգնել հարկաւոր եղած ժամանակը . ուստի Հաճին անունով գեղ մը շինեցին հոն, որ Խոզան-օղլուին երկիրներուն մեջտեղը կիյնայ :

« Դարձեալ, Ամանոս լեռը, որով Դարամանը Ասորոց երկրէն կըզատուի, Կիլիկիոյ արեւելեան կողմէն եկած Հայոց ապաստանարան եղաւ : Մնոնցմէ ետքը, այն ընդարձակ երկրին ամէն կողմէն ուրիշ պանդուխտներ ալ գնացին հետ գնեալ, ու այնչափ շատցան որ Ամանոս լեռան բոլոր շարքը բռնեցին, եւ այն լեռն ալ Տորոսի ու Ձէթունի կիրճերուն պէս ամրացուցին :

« Տաճիկները Հայոց Ամանոս լեռան այս կողմը քաջուած տեղոյն անունը *Կեալուր-Տաղը* դրին :

« Տորոսի Հայոց ինքնագլուխ ցեղերուն համառօտ պատմութիւնը ընելէն ու իրենց զլխաւոր տեղերը նշանելէն ետեւ՝ կըմնայ քննել անոնց երկրին ընդարձակութիւնը, սահմանները, բերդերուն ամրութիւնը եւ կարգաւորութիւնը : Առաջ Ձէթունէն սկսիմ, որ աւելի անուանի է քէ բնակչաց բազմութեանը եւ քաջութեանը, եւ քէ չորս դին եղած ժայռերուն կողմանէ :

qui se distingue encore aujourd'hui des tribus turkomanes et kurdes qui l'avoisinent par ses mœurs patriarcales et ses vertus guerrières.

« Lorsque la colonie arménienne, toute militaire, se crut suffisamment à l'abri d'attaques sérieuses, elle s'adonna à l'agriculture.

« Le terrain, d'une extrême fertilité, sur lequel les tribus arméniennes avaient dressé leurs tentes, produisit en abondance tout ce qui était nécessaire à la vie. De nombreuses plantations d'oliviers, qu'à une autre époque les Génois avaient cultivés, devinrent la source de revenus si considérables, que les Arméniens donnèrent au territoire occupé par eux le nom de *Zéithoun*, qui signifie en turc *oliviers*.

« Les Arméniens de Sis, Adana, Tarsous et de Missis, informés de la prospérité dont jouissait la colonie du *Zéithoun*, vinrent se réunir à leurs compatriotes et former de nouvelles tribus.

« Pendant que les tribus du *Zéithoun*s'organisaient, une nouvelle colonie arménienne, partie des plaines basses de la Cilicie (*Tchoukour-Owa*), vint aussise fixer dans le Taurus, au nord et à une journée de marche de Sis. Cette position, qui permettait aux diverses tribus arméniennes de se prêter, au besoin, un mutuel secours, et sur laquelle ils bâtirent un village du nom de *Hadjin*, se trouve au centre des possessions des *Khozan-Oglou*.

« Enfin, le mont Amanus, qui sépare la Caramanie de la Syrie, servit aussi de refuge à d'autres Arméniens de la partie la plus orientale de la Cilicie. Ceux-ci furent suivis d'autres émigrants partis de tous les points de cette vaste contrée, et qui arrivèrent en si grand nombre que bientôt tout le chaînon de l'*Amanus* fut peuplé par eux, et mis en état de défense, comme les gorges du Taurus et du *Zéithoun*.

« Les Turks donnèrent à cette position retranchée des Arméniens dans l'Amanus, le nom de *Guiaiwourdaghe* (montagne des Infidèles).

« Après avoir présenté un aperçu historique des tribus arméniennes indépendantes du Taurus, et indiqué les points principaux sur lesquels ils se sont successivement groupés, il me reste à étudier l'étendue, les limites, la force de leurs établissements et leur organisation. Je m'occuperai d'abord du *Zéithoun*, point d'une grande importance, soit par le nombre et l'énergie de ses défenseurs, soit par la chaîne de rochers qui la couvre et lui sert de rempart.

Ա. ՁԵՅԹՈՒՆ.

« Ձեյթունը բարձր դիրք տեղ մըն է որ լայնութեան 34° եւ 35° աստիճանաց տակը կիյնայ, իսկ երկայնութեան 38°, 39°. Հորս կողմը բարձրաբերձ լեռներով պատած է : Սահմաններն ասոնք են. հիւսիսէն Կատաոնեան Տորոս, հարաւէն այն լեռանց հարաւային զառիվայրը՝ որոնց տակէն Պիրամոս գետը կանցնի. արեւմուտքէն ԴըբժըՇաղը, եւ Խողան-օղլուին երկիրները. արեւելքէն Պիրամոս գետը :

« Ձեյթունի դաշտերուն անուններն են Արճիշ-օվա եւ Սուծալի-օվա : Թէքիր-սու ըստած գետին մէջ վազած գետակները այս ընդարձակ երկիրը կոռոզեն, որ բարեբերութեան ու առատութեան կողմանէ շատ նշանաւոր է :

« Հին ատենի Կատաոնիային այս մասը, ուր ինչպէս որ ըսինք՝ անկարելի չըլլայ ալ նեղժուար է մտնելը, եւ պատճառն այս է որ օտար մարդ ներս չեն առներ, քիչ ճանչցուած է, եւ այս երկրիս վրայ տրուած տեղեկութիւնները ամենեւին ճիշդ չեն :

« Ինճիճեան Հայր Դուկաս վարդապետը միայն քանի մը տեղեկութիւն տուած է Ձեյթունի վրայ իր հայերէն աշխարհագրութեանը մէջ, որ Վեներոյ Սուրբ Ղազարոս վանքը տպուած է :

« Ինքը կըսէ րէ Ձեյթունը աւան մըն է ժայռաւոր լեռան մը կողերուն վրայ շինուած, եւ առջեւէն գետ մը կանցնի :

« Բնակիչները բոլորն ալ Հայ են, փաշայէն ապստամբ, եւ Օսմանեան Դրան տուրք չեն վճարեր : Այս երկրիս մէջ տասուերկու եկեղեցի կայ, եւ դիտելու արժանին այս է որ ամենքն ալ զանգակ ունին : Ձեյթունի բնակիչները աշտարակներ ունին՝ որոնց վրայէն կըդիտեն, եւ քանի մը բերդեր՝ որ կիրճերու մուտքը կըպաշտպանեն :

« Իրենց գլխաւոր արուեստն է երկրին երկաթի հանքերը բանեցընել, եւ անկեց իրենց զինքերն ու հարկաւոր զործիքները կըշինեն :

« Ձեյթունի գլխաւոր եկեղեցին, կըսէ, Սրբոյն Յովհաննու Աւետարանչին մատուռն է որ Հայերուն հոն եկած ատենները շինուած է. հոն մեծ զգուշութեամբ ձեռագիր պատկերազարդ Աւետարան մը կըպահեն որ Աւետարան Սրբոյն Բարսղի կըսուի : Այն ձեռագիրը Ձեյթունցիք հետերնին

I. LE ZÉITHOUN.

« Le Zéithoun, plateau situé entre les 34°-35° de latitude, et 38°-39° de longitude, est bordé de toutes parts par de hautes montagnes; ses limites sont : au nord, le Taurus cataonien; au sud, le versant septentrional des montagnes dont la base est baignée par le Pyrame; à l'ouest, le *Kermès-dagh* et les possessions des *Khozan-Oglou*, et, à l'est, le cours du Pyrame.

« Les plaines du Zéithoun sont désignées par les noms de *Ardjiche-Owa* et *Suthaly-Owa*. Des affluents du *Tekir-Sou* arrosent ce vaste territoire, qui est d'une fécondité et d'une richesse de végétation remarquables.

« Cette partie de l'ancienne Cataonie, dans laquelle il est difficile, sinon impossible de pénétrer, ainsi que je l'ai dit en indiquant les causes qui portent ses habitants à repousser les étrangers qui se présentent, est très-peu connue, et les détails qu'on a sur cette contrée sont très-peu exacts.

« Le P. Indjidji, Mekhitariste de Venise, est le seul qui, jusqu'à présent, ait donné quelques renseignements sur le Zéithoun, dans sa géographie en langue arménienne, imprimée au monastère de Saint-Lazare.

« Le Zéithoun, dit le P. Indjidji, est une bourgade bâtie sur les flancs d'une montagne rocheuse dont la base est baignée par le cours d'une rivière.

« Les habitants, tous Arméniens, sont rebelles au pacha et ne paient point d'impôt à la Porte. On compte dans ce pays douze églises; et, ce qui est surtout digne de remarque, c'est que ces églises ont des cloches. Les habitants du Zéithoun ont des tours d'observation et quelques forteresses avancées qui défendent l'entrée des défilés.

« Leur principale industrie consiste à exploiter les mines de fer de leur territoire, et à fabriquer avec ce métal des armes et divers ustensiles.

« La principale église du Zéithoun, dit le géographe arménien, est la chapelle de Saint-Jean l'Évangéliste, d'une construction qui remonte à l'établissement de la colonie arménienne; on y conserve précieusement un Évangile manuscrit orné de vignettes, qu'on appelle l'*Évangile de saint Basile*. Les

կրտանին պատերազմներու մէջ, եւ արծրքէ պահարանի մը մէջ դրած են : »

Զէյթունի բնակչաց կառավարութեանը համար Ինձիճեան Հայրը կրսէ թէ տասուերկու եմիրի կամ գաւառի ձեռք է : Այս տեղեկութիւններս վերոյիշեալ հայերէն աշխարհագրութենէն քաղելէս ետեւ կաւելցնեմ անոնք որ Զէյթունի մէջ մտնայ զկարենալուս համար՝ Ատանա եւ Սիս գտնուող բուն Զէյթունցոց բերնէն եւ կարուղի-կոսարանի վարդապետներէն առի որ այն գարմանալի երկրին վանքը բնակէր էին :

« Ինձի տրուած տեղեկութեանց նայելով, Զէյթունի մէջ 3000 տուն Հայ կայ եւ 20 տուն միայն Տաճիկ : Բնակիչները որ երկրագործ, երկաքագործ ու վաճառական են, պարտաւորեալ են գաւառական տուրք մը վճարելու, որ բոլորը մէկտեղ 30,000 դուրուշ կրնէ, Գաղղիոյ ստրկով 6000 ֆրանք : Բայց որովհետեւ Ատանայի եւ Մարաշի փաշային իշխանութեան տակը կըսեալուին, եւ անկալ գիրենք պարտաւորած է որ իրենց երկրին մօտ գտնուած ճամբէն անցնող կարաւաններն ու ճանապարհորդները պաշտպանեն, անով իրենց վրայ դրուած տուրքէն ազատ կըհամարուին :

« Զէյթունը ինչ որ եր Եգիպտացոց Գարամանի տիրելէն առաջ, հիմայ նոյնը չէ : Խոզան-Օղլուի ցեղին Թիւրքմէն պէյերը որ միշտ ինքնագլուխ մնացին, եւ Հայոց հետ միացած՝ Մեհմմետ-Ալիի սպարապետ Խարահիմ փաշային դէմ կեցան, Զէյթունի ու Հաճինի հայ ցեղերուն վրայ տիրապետեցին, եւ անոնց երկիրները Խոզան-Օղլուի երկիրներուն հետ խառնուեցան : Դաբըրճը Մեհմմետ-Աղան որ իր ցեղին անունովը Խոզան-Օղլու ալ կըսուի¹, Եգիպտացոց ետ քաշուելէն, եւ Տաճիկի գօրաց՝ Նեգիպի ու Ղոնիայի քով յաղթուելէն առիք առնելով՝ ուզեց իր տերութիւնը Տորոսի հայ ու տաճիկ ցեղերուն դէմ ամրացնել : Խոզան-Օղլուն դրացի ցեղերուն վրայ իր ազգականներէն իշխան դնելն ու Զէյթունի եւ

habitants du Zéithoun portent avec eux ce manuscrit dans leurs expéditions guerrières, et l'enferment dans une chasse de vermeil. »

« En ce qui concerne l'administration qui régit les habitants du Zéithoun, le P. Indjidji ajoute que cette contrée est gouvernée par douze émirs ou cadis, qui se partagent l'autorité. A ces renseignements, que j'ai empruntés au texte arménien de la géographie citée plus haut, je joindrai ceux que, dans l'impossibilité de pénétrer dans le Zéithoun, j'ai recueillis à Adana et à Sis de la bouche même de Zéithouniotes et de moines du monastère patriarchal, qui avaient habité le couvent de cette curieuse contrée.

« D'après les témoignages que j'ai obtenus, le Zéithoun se composerait de 3,000 maisons arméniennes et de 20 maisons turques seulement. Les habitants, laboureurs, forgerons et marchands, sont imposés, sur le registre provincial, pour 30,000 piastres du G.-S. (environ 6,000 fr. de notre monnaie); mais, comme le pacha d'Adana et de Marasch, de qui ils dépendent nominalelement, les a chargés de protéger les caravanes et les voyageurs se rendant à Marasch par un défilé situé dans le voisinage de leur territoire, ils sont censés s'acquitter, au moyen de cette protection, souvent illusoire, de la somme imposée.

« Le Zéithoun n'est plus ce qu'il était avant l'occupation de la Caramanie par les Egyptiens. Les beys turkomans de la tribu de Khozan-Oglou, qui restèrent toujours indépendants, et, d'accord avec les Arméniens, résistèrent aux armes d'Ibrahim-Pacha, généralissime des armées de Méhémet-Ali, se sont rendus suzerains des tribus arméniennes du Zéithoun et d'Hadjin, dont les territoires sont enclavés dans les Etats de Khozan-Oglou. Katerdji-Méhemed-Agha, surnommé Khozan-Oglou du nom de la tribu dont il est le principal chef¹, profita de la retraite des Egyptiens et de l'anéantissement de l'armée ottomane à Nésib et à Konieh pour affermir sa domination sur les tribus arméniennes et turkomanes du Taurus. Non content de donner aux tribus

¹ Խոզան-Օղլուն իր տերութեան մէկ մասը քեհանայի մը յանձնած է Նուսուֆ-Պէյ անունով, որ Խոզան-Օղլու Սամուր Աղային որդին է, ու Եգիպտացոց իշխանութեան ժամանակը բոլոր լեռը կըկառավարէր :

¹ Khozan-Oglou délègue une partie de son pouvoir à un *kiahya*, Ioussouf-Bey, fils de Samour-Agha-Khozan-Oglou, qui gouvernait la montagne pendant la domination égyptienne.

Հաճինի բնակիչներին տուրք առնելը բաւական չտեսելով, Սոյ կաթողիկոսին ու վանքին վրայ տուրք ձգեց, եւ Զէթունի չորս քրիստոնէայ աղաներուն ու Հաճինի աղային ընտրութիւնը իրեն պահեց. անկեց ի գաւ Սոյ քաղաքապետ իր ընտանիքին մէկը դրաւ, որ առաջ Ատանայի եւ Մարաշի փաշան եր այն քաղաքապետն ընտրողը :

« 1840ին ատենները Գաբըրճը-Մեհմմէտ Աղան դրաւ լեռնական Հայոց վրայ այն պայմանները, երբոր Օսմանեան Դուռը Գարամանն ու Ասորոց երկիրը ձեռք ձգեց :

« Խոզան-Օղլուն այն լեռներուն մէջ իր զօրութիւնն ու իշխանութիւնը հաստատելէն ետեւ Սիս գնաց, Միքայել կաթողիկոսը ստիպեց որ իրեն իշխանութեան տակը գտնուած հաւատացեցող շրջաբերական նամակ մը գրէ, որով հրամայէ իրենց որ Խոզան-Օղլուն իրենց գլխաւոր տէր ճանչնան : Կաթողիկոսին աչքը վախցած ըլլալով՝ շուտ մը անոր հրամանին հնազանդեցաւ. վասն զի 1825ին՝ Գաբըրճը Մեհմմէտ-Աղային հայրը կաթողիկոսին նախորդներէն մէկը բունաւորեց տըւեր եր, լեռան գլխաւորին լուծը բօքվել ու ժողովրդովը հանդերձ գլուխ քաշել ուզելուն համար :

« Գաբըրճը Մեհմմէտն այն կողմի քաղաքներուն ու աւաններուն տիրապետելէն ետեւ, ձեռք ձգած երկիրը իր կողմը բռնող չորս իշխանաւոր Հայոց յանձնեց, որ մինչեւ հիմայ իւր անունովը կրկնաւորէն Զէթունը :

Այն չորս Աղաները ասոնք են .

Ա. Եհնի-Տիւնեա-Օղլու Աստուածատուր, որ բոլոր գաւառին գլխաւորն է.

Բ. Սուրեն-Օղլու-Մարտիրոս, որ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ցեղէն է.

Գ. Շովր-Օղլու Ղազար, եւ

Դ. Յակոբ-Օղլու Մկրտիչ :

Խոզան-Օղլուն պատուիրէր է Քեահեաներուն որ առանց իր հրամանին քրիստոնէից դէմ բան մը չընեն, եւ իրեն իշխանութիւնը քեքեցընելու համար՝ Զէթունի եւ Հաճինի բնակչաց աստուածապաշտութեանը չդպաւ, հրաման ալ տուաւ որ եկեղեցիներ ու վանքեր շինեն :

« Զէթունի հիմակուան բնակչաց թիւը 15,000 ի կրնանեն, որ երեք գլխաւոր գեղ կամ *ourdous* բաժնուած են. ինը եկեղեցի եւ մէկ վանք մը ունին որ Սոյ կաթողիկոսարանին իշխանութեանը տակն է :

voisines des chefs choisis parmi les membres de sa famille, et de lever des impôts sur les Zéithouniotes et les habitants d'Hadjin, il imposa la ville de Sis, le patriarche et le monastère, et se réserva encore le droit de sanctionner l'élection des quatre aghas chrétiens du Zéithoun, de l'agha d'Hadjin, enfin de choisir parmi ses parents le gouverneur de Sis, dont la nomination appartenait auparavant au pacha d'Adana et de Marasch.

« C'est vers l'an 1840, alors que la Porte rentrait dans ses possessions de la Caramanie et de la Syrie, que Katerdji-Méhemmed-Agha imposa ses conditions aux Arméniens de la montagne.

« Sûr de sa puissance et de l'ascendant qu'il avait à la montagne, Khozan-Oglou se rendit à Sis pour contraindre le patriarche Mikail à lancer aux fidèles soumis à sa juridiction une lettre encyclique dans laquelle il leur ordonnerait de reconnaître Kozan-Oglou pour leur suzerain. Le patriarche, dont l'un des prédécesseurs avait été empoisonné par le père de Katerdji-Méhemmed-Agha en 1825, pour avoir cherché à se soustraire, lui et ses fidèles, au joug du chef de la montagne, se hâta, pour éviter le même sort, de souscrire aux injonctions qui lui furent faites.

« Maître des villes et des bourgades de la montagne de Khozan, Katerdji-Méhemmed-Agha donna l'investiture à quatre nobles arméniens qui étaient dans ses intérêts, et qui gouvernent encore en son nom le territoire du Zéithoun.

« Ces quatre aghas sont :

1° Yéni-Dunia-Oglou Asdouadzadour, chef supérieur de la contrée;

2° Souren-Oglou Mardyros, de la parenté de saint Grégoire l'Illuminateur;

3° Chovr'Oglou Ghazar;

4° Agop-Oglou Meguerditch.

« Khozan-Oglou recommanda à ses *Kiahias* de ne rien entreprendre contre les chrétiens sans son ordre; et, afin de rendre sa domination tolérable, il conserva aux habitants du Zéithoun et d'Hadjin leurs institutions religieuses, et leur permit de construire des églises et d'élever des couvents.

« Aujourd'hui, le Zéithoun compte 15,000 habitants répartis entre trois villages distincts ou *ourdous*, neuf églises et un couvent dépendant du siège patriarchal de Sis.

« Զեյթունցիք ամեն ժամանակ իրենց հարցը կրօնքին հաւատարիմ մնացած են . եւ սակայն երկար ժամանակէ ի վեր Թիւրքմեններու հագուստը, լեզուն ու սովորութիւններն առած են : Այնպէս որ միշտ Խոզան-Օղլուի մահմետականներուն հետ կապակցութիւն ունենալով ու հետերին խաղաղութեամբ ապրելով, հարկ եղած առտներ անոնց հետ կը միաբանին նաեւ լեռան ագատութիւնը պաշտպանելու . ասով՝ զոնէ դուք՝ Թիւրքմեններէն ամենեւին տարբերութիւն չունին : Խոզան-Օղլուի զինուորներուն չափ եւ քերէս անոնցմէ աչ աւելի աներկիւղ ըլլալով, անոնց պէս զինուորական կրքութիւններ կընեն . կըսեն քէ երբեմն կը միանան աչ անոնց հետ կարգաւորներու վրայ յարձակելու, եւ իրենց լեռը հանող ճամբաներէն դուրս ճանապարհորդներէն ստակ կառնեն, իսկ իրենց լեռները օտար մարդ չեն ձգեր որ մօտենայ :

« Այս վերջի պարագայովս կիմացուի բաւական քէ ինչ պատճառաւ կարելի չէ եղած մինչեւ հիմայ Զեյթունի մէջ եւ Խոզան-Օղլուի երկիրները ճամբորդութիւն ընել ու ստորագրութիւնը գիր անցընել :

(Շարայարութիւնը չաջորդ քերքին մէջ :)

ԼԵՒՈՆ 2, ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ :

(Շարայարութիւն եւ վերջ ¹ :)

Սակայն քանի որ կրօնաւորները երգը առաջ կը տանին՝ դրսի աղաղակը կը պակսէր : Երգն որ լսնցաւ, եւ վանահայրը Օրհնեալ եղերութն ըսաւ, խոր լռութիւն մը տիրեց եկեղեցւոյն ներսն ու դուրսը :

— Եղբարք, ըսաւ վանահայրը . այս գիշերս պէտք է աղօթքով անցընենք : Պետք է խնդրենք Աստուծմէ որ այս մեր խոնարհ բնակարանին վրայէն իր բարկութիւնը վերցընէ, եւ աղօթք ընենք այն խեղճ մեղաւորներուն համար որ ուզեցին Աստուծոյ տաճարը պղծել :

Առաջ անցաւ Լեւոն՝ գլուխը ծռած ու ձեռուրները խաչաձեւ կուրծքին վրայ դրած . Հայր սուրբ, ըսաւ, եւ այս գիշեր առաջակալ գլխաւորին հետ խօսեցայ . եւ կարծեմ որ երէ կարենամ զինքը գտնել, վանքը ամեն վտանգէ ազատ կը մնայ :

— Այն անգգամներուն քով մի երբաւ որդեակ, ըսաւ վանահայրը : Այդ քու սուրբ գգեստդ որ տեսնեն՝ իրենց անգրութիւնը ասելի կը դառնայ :

— Հայր սուրբ, պատասխանեց Լեւոն . բոլոր միաբանութեան

« Les habitants du Zeithoun n'ont pas cessé un seul instant d'être attachés à la religion de leurs pères. Cependant ils ont adopté depuis fort longtemps le costume, le langage et les mœurs des Turkomans. En contact incessant et vivant en paix avec les musulmans de Khozan-Oglou, auxquels ils se joignent au besoin pour défendre l'indépendance de la montagne, les Arméniens du Zeithoun sont devenus, du moins en apparence, de véritables Turkomans; aussi et peut-être plus intrépides que les guerriers de Khozan-Oglou, ils se livrent comme eux à des exercices et aux habitudes militaires. On assure même qu'ils s'unissent parfois à ces derniers pour attaquer les caravanes et rançonner les voyageurs en dehors des défilés qui conduisent à leurs montagnes, dont ils interdisent l'accès, et dans lesquelles les étrangers ne pourraient s'engager sans périls.

« Cette dernière circonstance explique suffisamment les causes qui, jusqu'à présent, ont empêché de tenter une exploration sérieuse dans les possessions du Zeithoun et de Khozan-Oglou.

(La suite au prochain numéro.)

LÉON VI, DERNIER ROI D'ARMÉNIE.

(Suite et fin ¹.)

Cependant à mesure que les moines chantaient, le bruit extérieur s'affaiblissait. Bientôt le psaume s'acheva, et quand le prieur eut prononcé la formule : *Benedicat vos omnipotens Deus...*, le plus grand silence régnait dans l'église et au dehors.

— Mes frères, dit le prieur, nous passerons cette nuit en oraisons. Nous demanderons au ciel de détourner sa colère de dessus cette humble maison, et nous intercéderons pour ces malheureux pécheurs qui ont tenté de violer le sanctuaire.

— Mon père, dit le moine Léon en s'avancant la tête inclinée et les bras en croix sur la poitrine, j'ai parlé cette nuit même au chef des routiers, et j'ai lieu de croire que si je pouvais le retrouver, je m'assurerais que le couvent ne court plus de danger.

— N'allez pas vers ces méchants, mon fils, dit le prieur. Le saint habit que vous portez ne fait que servir d'aiguillon à leur cruauté.

— Qu'est-ce que la vie d'un indigne serviteur de Dieu,

¹ Տես Ա Տարի, էջ 18, 36, եւ Բ Տարի, էջ 133:

¹ Voir Tome premier, pages 18, 36; et deuxième, page 133.

վրայ սպանացեալ չարիքներուն դիմացն առնելու համար՝ միքէ ինծի պէս անարժան կրօնաւորի մը կեանքն ալ բան է :

— Ուրեմն զնա որդեակ, ըսաւ վանահայրը հառաչելով. մենք հոս կրկենանք ու քեզի համար աղօթք կրենք :

— Ծոռեցաւ Լեւոն, ելաւ եկեղեցիէն, եւ դէպ ի արեւմտեան կողմը գնաց, վասն զի հոն էր վանքին գլխաւոր դուռը :

Գ.

ՀՐՈՍԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐԸ .

Այն ատենները վանքերն ալ ուրիշ մեծամեծ շէնքերուն պէս մէյմէկ բերդ էին ...

Լեւոն պարսպէն դուրս ելաւ, տասը աստիճան բարձր սանդուխտներուն վրայ կեցաւ, տեսաւ որ դիմացը՝ ոտքին տակը անբաւ բազմութիւն մը կը վրիտայ, ամենքն ալ արեւեակ անցած մարդիկ . ոմանց երեսին վրայ չարութիւնը իր սոսկալի նշանները ձգած էր : Զաներուն կարմիր լուսովը անոնց շուրթերն ալ իրարու զարնուելով անելի ալ սարսափելի կերեւնային . կարծես քէ սատանաներու ժողով մըն էր ...

Մէկը կար որ այն հրոսակներուն մէջ արձակ համարձակ կը պրտուէր . անիկայ առաջ եկաւ, Լեւոնին կեցած սանդուխտին վրայ ելաւ . Լեւոն ալ փառաւոր քրակալը տեսնելուն պէս ճանչցաւ զինքը, Յովհաննէս Ռոսն էր, որ եկաւ կրօնաւորին քղանցը բռնեց համբուրեց, ու ձեռքը այն բազմութեանը վրայ երկնցընելով ըսաւ .

— Հայր սուրբ, ահա քեզի խոստացած գործս ասիկայ է :

Լեւոն տխրութեամբ մը պատասխան տուաւ իրեն քէ Աստուծոյ այս զիջերս ըրած բռնութիւններուն նայելով՝ վախճմ քէ մեր սուրբ դիտաւորութիւնը յաջողութիւն պիտի չգտնէ :

— Ահ, հայր սուրբ, ըսաւ Ռոսն, ինչ քաշեցի ես մինչեւ որ ձեռքերէն իրենց որսը խլեցի ազատեցի : Բայց յանցաւորաց գլխաւորները բռնել տուի . եւ ձայնը բարձրացնելով վրայ բերաւ, սա կտրիճները կրտսենս . ահա հիմա ասոնք Սէն գետին մէջ լուղորդութիւն ընելու պիտի ճամբեմ : Զրին ընթացքը սաստիկ է, եւ բերես վաղը իրիկուն Մանրի կամրջին տակէն ալ անցնին՝ քէ որ անկեց առաջ ձկներուն կերակուր չըլլան :

Հրոսակաց բազմութեանը մէջ խոր լռութիւն մը տիրած էր . մէկը չեղաւ որ դատաւարտելոց պաշտպանութեանը համար ձայն մը հանէ : Ռոսն ատենախօսութիւն մը ըրաւ անոնց իրենց առաջակի լեզուովը, պատմեց ընկերներուն քէ ինչեր անցեր էին գլխէն այն զիջերը, եւ քէ ինչպէս կրօնաւորի հագուստով բազաւոր մը գտեր էր՝ որ իր ստրկովը կուգէ զմեզ վարձել ըսաւ, եւ Սարակինոսաց դեմ պատերազմի խրկել՝ Պետրոս Լուսինեան անուանով քաջ սպարապետի մը հետ :

Այս որ լսեցին՝ ուրախութեամբ լեցուեցան, մանաւանդ երբոր լսեցին քէ Սրբաբաշտոյ քով հարստութիւն շատ կայ :

Ռոսն խօսքը ասանկ վերջացուց . իսկ հիմա որդեակք, պետք է զիջեր բարի ըսենք այս պատուական կրօնաւորներուն ու ելլենք երբանք : Զըլլայ քէ մոռնանք . այսուհետեւ ով որ ուրիշի ստացուածքին քերել կերպով մըն ալ դպչի՝ մէկէն պիտի կախուի գլխի վրայ կրակի վրայ, մինչեւ որ իր խոզու մարմինը բոլորովին խորվի :

Ռոսնին ճառը հանդարտ լռութեամբ մտիկ ընելէն ետեւ սկսան հրոսակները մեջերսին խօսակցիլ, բայց ցած ձայնով, ինչպէս որ մարդիկ իրենց մեծաւորներուն առջեւը կըխօսին : Այնպիսի ճիշդ բարեկարգութիւնը կար այն առաջակներուն մէջ որ կանոնաւոր գորաց մէջ նմանը չէր տեսնուէր : Գլխաւորին նորէն ձայնը բարձրացուց ու քսան կտրիճ կանչեց քովը, որ չուրը ձգուելու դատաւարտեալ խեղճերը շարկեցին ու ճամբայ ելլելու վրայ էին դէպ ի կամուրջը որ անկեց գետը բափնէ գլրենք՝ քսան ոտնաչափ բարձրութենէն վար . բայց Լեւոն միջնորդ եղաւ :

— Որդեակ, ըսաւ Ռոսնին, քու գորացը կրքութեանը վրայ

mon père, répondit Léon, quand il s'agit de détourner les malheurs qui peut-être menacent encore toute la communauté?

— Allez donc, mon fils, dit en soupirant le prieur, tandis que nous resterons ici à prier pour vous.

Frère Léon s'inclina, sortit de l'église et s'achemina du côté de l'ouest, où se trouvait la principale porte d'entrée du monastère.

III

LE ROI DES MALANDRINS.

Comme tous les édifices importants, les couvents ressemblaient alors à des forteresses...

Frère Léon se trouva hors des murs, debout sur un perron élevé d'une dizaine de marches. Devant lui, sous ses pieds, s'agitait une immense multitude d'hommes aux figures accentuées, sur quelques-unes desquelles le crime avait laissé son hideux stigmate. Les ombres heurtées que jetait la lueur rouge des torches les rendaient encore plus terribles. On eût dit une assemblée de démons...

Un homme parcourait librement les groupes des malandrins. Il s'avança et gravit le perron; frère Léon le reconnut au riche baudrier de son épée: c'était Jean Rouaut, qui prit le bas de la robe du frère et la porta à ses lèvres, puis dit, en étendant la main vers la foule :

— Mon père, voici l'armée que je vous ai promise.

— Ses violences de cette nuit, répondit tristement frère Léon, sont un fâcheux prélude de notre sainte entreprise!

— Ah! mon père, répondit Rouaut, j'ai eu bien de la peine à leur enlever leur proie! Mais j'ai fait saisir les plus coupables; et tenez, dit-il plus haut, voici de jolis garçons qui vont tout à l'heure faire le plongeon dans la Seine. Les eaux sont fortes, et demain soir ils pourront bien passer sous le pont de Mantes, s'ils n'ont pas été auparavant mangés par les poissons.

Le plus profond silence régnait parmi la troupe nombreuse des malandrins. Pas une voix n'osa s'élever en faveur des condamnés. Jean Rouaut commença une courte allocution en argot, dans laquelle il raconta ce qui lui était arrivé cette nuit, et comment il avait trouvé, sous un habit de religieux, un roi, qui les prenait à sa solde, et voulait les envoyer combattre les Sarrasins, sous la conduite d'un brave, nommé Pierre de Lussignan.

Cette nouvelle parut les combler de joie, surtout quand ils surent que les Maures avaient beaucoup de richesses.

— Maintenant, mes enfants, dit en finissant Jean Rouaut, nous n'avons plus qu'à nous séparer en souhaitant bonne nuit aux révérends pères. N'oubliez pas que le premier qui mettra maintenant quelque légèreté à l'égard du bien d'autrui sera pendu par les pieds au-dessus d'un brasier, jusqu'à ce que sa carcasse de porc soit entièrement rôtie.

Le discours de Jean Rouaut avait été écouté dans le plus grand recueillement. Quand il eut terminé, les conversations commencèrent entre les malandrins, mais à voix basse, comme quand on se trouve en présence de ses supérieurs. La discipline parmi ces condottieri était plus exacte que dans les armées régulières. La voix du chef s'éleva encore pour appeler vingt hommes de bonne volonté, qui chargèrent sur leurs épaules les malheureux condamnés à la noyade, et allaient s'acheminer vers le pont Rouge, du haut duquel ils devaient les précipiter dans la Seine, haute de vingt pieds en cet endroit. Frère Léon s'interposa.

— Mon fils, dit-il à Jean Rouaut, j'admire la discipline de

կրճատվում, եւ յոյս կառնեմ քե ձեռք զարկած գործողութիւնդ անոնց ձեռքովը պիտի յաջողի. բայց սրտիս ուրախութիւնը մի դառնացքներ ու այդպիսի անգործութիւն մընէր :

Ռուսն այս աղաքանքին վրայ նեղանալու պէս եղաւ .

— Ատիկայ չար օրինակ կըլլայ հայր սուրբ, ըսաւ . բայց քեզի չէ ըսել չեմ կրնար : Թէ որ կուգես որ կախեմ գիրենք՝ ինծի աղէկութիւն մը ըրած կըլլաս :

— Իմ ուզածս ապէս որ ատոնք իրենց ընկերներէն չըսանք ինչ ըսաւ կրօնաւորը , որպէս զի անոնց պէս եւ անոնց հետ փրկուին :

Հրոսակներուն կրքութիւնը խիստ ալ էր նե՛ղ չկրցան համբերել, ու բարձր ձայնով կանգնուողով շնորհակալ եղան կրօնաւորին բարեխօսութեանը . ետքը ամենքը միաբերան աղաղակելով օրհնութիւնը խնդրեցին , եւ ընդունեցան ջերմեռանդութեամբ՝ ծնկի վրայ եկած :

— Մնաս բարով, հայր սուրբ, ըսաւ Ռուս իր զինուորաց գլուխն անցնելով . նշան մը տուածիդ պէս՝ տասնընինգ հազար հոգով քու քովդ կը գտնուիմ :

Հրոսակները կարգաւ շարուեցան , ու լուրջեամբ քաշուեցան գնացին . քիչ ատենէն Լեւոն մինակ մնաց սանդուխին գլուխը , եւ դիմացի երկնքին բերեւամպերը սկսան առաւօտեան ճառագայրներէն կարմնայ :

Դ

ՎԵՐՋԻՆ ԽԱՅԱԿԻՐԲ.

Կարոյոս Ե բազաւորն ալ իր հօրը եւ գրեթէ բոլոր նախորդացը պէս ուխտ ըրեր էր Պաղեստին երբայլու . բայց բնութեամբ պատերազմասէր չըլլալով՝ խոտմունքը չկատարեց , զի անձամբ չկատարեց . միայն խօսք տուաւ որ այն արշաւանքը յանձն առնող բազաւորին օգնէ զօրքով եւ ստրկով :

Այսպիսի դիւցազնական գործողութիւնը իրացընէ անոր պէս բազաւորի մը կիկնար : Այն ատենները Պետրոս Լուսինեան որ Յաղթական կըսուէր՝ եւ Կիպրոսի , Նրուսաղմի եւ Հայաստանի բազաւոր , Ասորոց երկրին մէջ երեսելի յաղթութիւններ ըրաւ : Հռոդոսի ապստամբ Ռեմոն Պեռանմէ անուանով մեծ մագիստրոսին հետ միաբանած՝ առաւ Սարակինոսաց ձեռքէն Աղեքսանդրիան , Տրապիսոն ու Զմիւռնիան , եւ Կիլիկիոյ ու Փարամանի մէջ հին խաչակրաց դրօշը նորէն կանգնեց : Իր զաւառներէն հանել կրցած քիչ մը զօրքն ու ստակը հարկ էր աւելցընել որպէս զի ըրած յաղթութիւնները մէյմէկ ձախորդութիւն չդառնալին ու քափուած արիւնները անպտուղ չըլլային : Ուստի ելեր Ներուպայի մէջ ձամբորդութիւն ընելով՝ ստակ կըծողվէր խաչակրութեան համար , որով այն ատենի անձնասէր բազաւորներուն աչքին առջեւ մուրացկան կրօնաւորի տեղ կանցներ : Այն խեղճութեան ժամանակները Գաղղիոյ կեսը Անգղիացիք բռնած էին , ուստի ոչ զօրք մնացեր էր հոն եւ ոչ ստակ :

Կիպրոսի բազաւորին Փարիզ գալը զամենքը բնդացուց : Ինքը բարձրահասակ էր , եւ այնպիսի վսեմ ու գուարք կերպարանք մը ունէր որ քաջութիւնը , արդարութիւնն ու ազնուականութիւնը յայտնի կը փայլէին վրան : Աղէկ ալ կը վայելցընէր արեւելեան պերճութիւնը . եւ գերիներուն բազմութիւնը՝ որ ցորենագոյն մարդիկ էին , գլուխներն ճերմակ բեհեզէ արտախոյր պլլած , տեսնողները կըսէին իրարու փսփալով . քե ատոնք իրեն նուաճած սուղաններն են...

Կարոյոս արքայորդին կրցածին չափ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ այն հին խաչակիր բազաւորաց ժառանգորդին : Պալատին մեծ դահլիճը կապոյտ շուշանագարդ դիպակներով զարդարել տուաւ , եւ չորս դին ժողվեց իշխանագուները , պարոնները եւ իմաստուն խորհրդականները : Բարձրաւանդակին վրայ զահ մը կար պարապ . ամենուն աչքը անոր կերբար ու Յովհաննէս բազաւորին գերութիւնը անով մտքերնին կիկնար : Այն պարապ զահին մօտ՝ հաւասար բարձրութեամբ ուրիշ զահ մը դրուած էր , երկուքին մէջտեղն ալ քիչ մը վարով՝ հասարակ աթոռի մը վրայ նստած էր Զօնն Կարոյոս Ե , որ այն ատենը

ton armée, et j'en tire un bon augure pour l'entreprise à laquelle tu vas la conduire ; n'empoisonne pas la joie dont mon cœur est plein par un acte de cruauté.

Cette prière parut contrarier Brûle-Fer.

— Cela sera d'un mauvais exemple, mon père, répondit-il ; cependant je ne puis rien vous refuser. Si vous voulez les faire pendre, vous me ferez plaisir.

— Je ne veux autre chose que les rendre à leurs compagnons, répondit le moine, afin qu'ils soient rachetés comme eux et avec eux.

La sévérité de la discipline n'empêcha pas les malandrins d'exprimer par leurs acclamations combien ils savaient gré au moine d'avoir provoqué cet acte de clémence ; puis ils demandèrent tous à grands cris sa bénédiction, et la reçurent pieusement et à genoux.

— Adieu, mon père, dit Jean Rouaut en se mettant à la tête de sa troupe ; au premier signal, je suis à vous avec quinze mille hommes.

Les malandrins, rangés en bon ordre, se retirèrent silencieusement, et, quelques moments après, frère Léon se trouva seul sur le perron du monastère, en présence du jour, qui commençait à teindre en rose les nuages légers répandus dans le ciel.

IV

LES DERNIERS CROISÉS.

Comme son père, comme presque tous ses prédécesseurs, Charles V avait promis d'aller combattre en Palestine ; mais l'aversion des armes le détourna de tenir cette promesse, du moins quant à lui-même ; il s'engagea seulement à secourir d'hommes et d'argent le prince qui voudrait se mettre à la tête de l'entreprise.

Il était un prince à qui ce rôle, si bien fait pour tenter une âme noble et chevaleresque, était naturellement dévolu. Pierre de Lusignan, surnommé le Victorieux, venait d'ajouter à la triple couronne de Chypre, Jérusalem et Arménie, des lauriers conquis en Syrie. De concert avec le grand maître de Rhodes, Raymond Bérenger, il avait pris aux Sarrasins Alexandrie, Tripoli et Smyrne, et planté en Cilicie et en Caramanie l'étendard des anciens croisés. Il était nécessaire, pour que ces conquêtes ne devinssent pas des désastres, pour que le sang répandu ne restât pas stérile, d'ajouter des soldats et des trésors au peu de soldats et d'argent qu'il avait pu tirer de ses Etats. Il parcourait l'Europe, quêtant pour la croisade dont il s'était fait le frère mendiant près des souverains occupés d'intérêts égoïstes. Dans ces malheureux temps, la France, à moitié couverte d'Anglais, n'avait plus ni armée ni trésors.

L'arrivée du roi de Chypre fit sensation dans Paris. Il était de grande taille et avait une physionomie noble et ouverte, sur laquelle étaient peints les sentiments de bravoure, de loyauté et d'honneur. Son luxe oriental, ses esclaves au teint sombre et aux turbans de mousseline blanche, qu'on disait tout bas être des sultans qu'il avait vaincus, lui allaient très-bien...

Charles avait fait de son mieux pour bien recevoir l'héritier des rois croisés. Entouré des princes, des barons et des sages conseillers, le dauphin siégeait dans la grande salle du palais, tendue, pour cette occasion, d'étoffes d'azur fleurdelysée. Sur l'estrade, un trône vide, vers lequel se portaient tous les regards, rappelait la triste captivité du roi Jean. Près de ce trône vide, et à une égale hauteur, on en avait fait placer un autre, et, entre les deux, un peu au-dessous, sur un siège sans bords, était assis le sage Charles V, alors âgé de vingt-six ans. Les pairs de France, les gens de guerre couverts d'acier, et les

քանակը տարեկան էր : Իսկ բարձրաանդակին երկու կողմը եղած նստարաններուն վրայ շարուած բազմեր էին Գաղղիոյ սեպուհները, սպառազէն պատերազմականները, կարմրագոյն սամուրենիներով զարդարուած մեծամեծները :

Կիպրոսի բազառորը երբոր եկաւ մտաւ դանկի՞նք՝ բազմութեան մեջէն անցնելով, Կարոյոսին ու իր խորհրդականներուն երեսը մեծ հաճութիւն մը չերեցաւ : Կարծես քե հացկերութի ատենին անակնկալ հիւր մը վրայ հասեր էր : Եւ սակայն իշտաւ արքայորդին բարձրաանդակին ու Պետրոսի ոտքը ուզեց իյնալ : անկալ վերուց զինքը, ու կրկին կրկին համբուրեց : Ըսնեց Կարոյոսը ձեռքէն ու տարաւ Յովնանու սարսալ զանին քով դրուած արուր նստելու հրամցուց :

Պետրոս իր գալուստն պատճառը յայտնեց այն պաղ երեսով մտիկ ընդունելուն առջեւը եւ յետոյ ըստաւ .

— Հիմա կըսպասեմ, արքայորդիդ քաջ, որ տուած խօսքդ կատարես :

Այն ատեն Գաղղիոյ մարաջախտ մը ոտք ելաւ, որ յաղթանդամ, ցլաղեմ, քիկնաւետ մարդ մըն էր, ու վրայէն ժամոռ ու բիրտ մարդ մը կերեւանք, բայց ազնուական զգացմունքներն աչքին մէջ կրկնալին :

— Տէր արքայ, ըստաւ, դուն մինակ չես երթար . ահա կը խոստանամ որ պաշտօնես ազատիլ կարենալուս պես ես ալ քովդ գամ :

— Իշխանդ Պերրան, ըստաւ Լուսինեանը քաղցրութեամբ, վասն զի Տիւկէքլէին քաջութիւնը լսած էր . մինակ դուն բանակ մը կարծես . դուն որ զաս, անշուշտ կառնենք Նրոսաւդէն :

Արքայորդին չէր կրցած ուշ զնեց այն երկու դիւցազանց մէջ անցած խօսակցութեանը : Քիչ մը ատեն սենեկապետին իր ականջէն վար ըսածները մտիկ ընելէն ետեւ հրամայեց բարձր ձայնով որ դանի՞ն վանդակափեղը բացուի : Մէկէն ի մէկ հուղկանաբայ բազմաթիւ գունդը ներս մտաւ, Պրիւֆիերը գլուխին կեցած : Զենքերնին բուր ու տեղ էր, կուրծքերնուն վրայ ալ կարմիր լարէ խաչ մը կար՝ Լուսինեանց խաչին ձեռովը : Թեպետ եւ դանի՞նն ու սպալատին զաւիթը լեցունք էր հուղկանաբայներով, բայց ամենքը հոն չէին . դրսի գաւառներուն մէջ ալ կային : Ետքը Տիւկէքլէն զանոնք պատերազմի տարաւ Սպանիա, եւ իմացուեցաւ որ այն խեղճ կարծուած մարդիկը քաջ քաջ զինուորներ էին :

Կարոյոս Ե ցուցուց հրոսակները Կիպրոսի բազառորին՝ որ անորմելով ու գլուարրութեամբ մը կընայէր վրանին՝ ու ըստաւ .

— Տէր արքայ, ասոնք են ահա քեզի խոստացած օգնականներս :

Բայց Յովնանէս Տոման անունով դիւանապալին ոտք ելաւ .

— Այս մարդիկը դատաստանի տակ են, կանչեց : բող առաջ իրենց դէմ եղած ամբաստանութեան պատասխան տան : Այնչափ չարագործութիւններէն ետեւ, երեկ չէ մէկալ զիշեր՝ Կելեստինեանց վանքին վրայ ալ յարձըկեր են :

Այն խօսքին վրայ ամեն մարդ շփոթեցաւ, եւ մանաւանդ Պրիւֆիերը : Ադէկ որ օգնութեան հասաւ յանկարծակի քաջասիրտ վանահայրը :

— Արքայորդիդ քաջ, ըստաւ, քու արդարութիւնդ տեղը գացած է . վասն զի ամենքը չէին վանքին վրայ յարձըկողները . որոնք որ ներս մտեր էին՝ սպանուեցան . չորս հոգի արդէն Մոնֆոքընի կախաղաններուն վրայ են :

Հոգի առաւ Լուսինեանը այն խօսքէն, եւ բոլոր բազմութիւնը շշուկով մը հանելով իր հաճութիւնը իմացուց :

— Թողութիւն րոյտըրին՝ կանչեցին ամենքը :

Այն աղաջանքը արքայորդույն խոհեմութեանն ալ յարմար էր, ուստի սիրով ընդունեցաւ . մօտեցաւ Կիպրոսի բազառորին ու ցած ձայնով եւ սրտաշարժ կերպով ըստաւ .

— Տէր արքայ, հայրս Անդղիացուց ձեռքը գերի է, եւ ես ստակ չունիմ որ զինքը ազատեմ : Քիչ մնաց որ քեզի տուած խօսքես ետ պիտի կենայի . ամբողջ համար ալ է որ եկած ատե-

magistrats en robes d'écarlate fourrées d'hermine, étaient assis sur des banquettes qui s'étendaient des deux côtés de l'estrade.

Quand le roi de Chypre arriva dans la grande salle, à travers la foule du peuple, la figure de Charles et celles de ses conseillers n'exprimaient pas un contentement bien vif; on eût dit des gens surpris à table par un convive inattendu. Cependant le dauphin descendit de l'estrade et voulut se jeter à genoux devant Pierre de Lusignan, qui le releva, l'embrassa à plusieurs reprises, et fut conduit par la main jusqu'au trône placé à côté du trône vidé de Jean.

Le roi de Chypre exposa le sujet de sa venue devant des visages impassibles.

— J'attends avec confiance, monseigneur, dit-il en terminant, l'accomplissement de votre parole.

Un maréchal de France se leva. C'était un gros homme à la face de taureau, aux épaules larges et remontées, et dont l'extérieur eût eu quelque chose de brutal et de grossier, sans son œil qui étincelait de nobles sentiments.

— Sire, vous n'irez pas seul, dit-il, je fais vœu de vous rejoindre aussitôt que le service du roi le permettra.

— Messire Bertrand, répondit avec urbanité Lusignan, qui connaissait de renommée Duguesclin, vous valez à vous seul une armée, et quand vous viendrez, nous reprendrons certainement Jérusalem.

Le dauphin n'avait pu prendre garde à ce petit colloque entre les deux héros. Après avoir prêté l'oreille quelques moments à son chambellan, il donna à haute voix l'ordre d'ouvrir la grille de la grande salle. Aussitôt une troupe nombreuse, à la tête de laquelle marchait Brûle-Fer, entra. Les malandrins étaient armés d'épées et de piques, et portaient sur leurs poitrines une croix de drap rouge semblable à celle de Lusignan. Quoique la grande salle et les cours fussent remplies de malandrins, tout n'était pas là : il restait encore ceux des provinces. Plus tard, Duguesclin les emmena en Castille, et on put voir que ces hommes perdus étaient d'excellents soldats.

Charles V montra les malandrins au roi de Chypre, qui les regardait avec l'air joyeux d'un homme à qui l'on fait une surprise agréable, et dit :

— Voilà, Sire, les secours que je vous ai promis.

Mais le chancelier Jean de Dormans se leva.

— Ces hommes sont sous la main de la justice! s'écria-t-il; avant tout ils ont à répondre à une accusation capitale. Leurs forfaits étaient grands, ils y ont mis le comble en attaquant l'avant-dernière nuit le cloître des Célestins.

Cette apostrophe embarrassa tout le monde, et surtout Brûle-Fer. Un auxiliaire inattendu se présenta : c'était le courageux prieur.

— Monseigneur, dit-il en s'adressant au dauphin, votre justice a été satisfaite; l'attaque n'était pas générale. Ceux qui se sont introduits dans le cloître ont été mis à mort; quatre cadavres sont suspendus aux gibets de Montfaucon.

En entendant ces paroles Lusignan respira. Un murmure de satisfaction parcourut la foule.

— Grâce! grâce! cria-t-on de toutes parts.

Le Dauphin s'empessa d'obéir à ce cri, qui était conforme aux conseils de sa sagesse. Il s'approcha du roi de Chypre, et lui dit à voix basse et d'un ton pénétré :

— Sire, le roi, mon père, est prisonnier des Anglais, et je n'ai pas de quoi payer sa rançon. J'étais sur le point de vous manquer de parole; c'est ce qui explique le peu de joie que

նրդ քիչ ուրախութիւն ցուցուցի : Ձիւ այս մտմտութիւն ազատողն անա սա մարդն եղաւ :

Այս ըսելով՝ ժողովրդեան մէջ մատովը կրօնաւոր մը ցուց որ սեան մը կրթընած կեցեր էր :

Կիպրոսի բազաւորը դէպ ի այն կողմը նայած չնայած՝ վազեց գնաց Լեւոն կրօնաւորին քովը, բռնեց ձեռքէն, ու բարձրաւանդակին մօտ բերաւ. բայց անիկայ չուզեց վեր ելլել :

— Իշխանքդ իմ, ըսաւ Լուսինեանը Կիպրոսի պարոններուն. անա ձեզի բազաւոր մը որ շատերնիդ չէք ճանչնար. եկէք Հայոց բազաւորին ձեռքը համբուրեցէք :

— Տեղերնիդ կեցէք, պարոնայք, ըսաւ Լեւոն հանդարտութեամբ պալատականներուն՝ որ սկսեցին իրեն մօտենալ Պետրոս կաշխատէր որ այն բազաւորակ կրօնաւորը նորէն իշխանութիւնը ձեռք առնու :

— Հետս եկուր, տէր արքայ, ըսաւ. անա ես գօրքով ուսարկով ճամբայ կելլեմ : Յաղորդիւնը մերը պիտի ըլլայ, եւ դու նորէն արողդ կրնաս. կամ քե եկուր բազաւորակերպ կեանք մը անցուր երջանկաւեա Կիպրոսին մէջ՝ որ այնչափ ատեն բազաւորեր են մեր նախնիքը :

Լեւոն կրօնաւորը ժպտեցաւ.

— Այդ առաջարկութիւնը ինծի համար չէ, տէր արքայ, ըսաւ. ես իմ վիճակս արդէն ընտրել եմ. անա նորէն վանք կը դառնամ ու մէյմընայ անկէց դուրս չեմ ելլեր : Այսօր վերջին անգամն էր որ Հայոց բազաւորին վրայ խօսք եղաւ :

Ե. ՏԻՄՈՂԼԵ ՊԱՐՈՆ :

j'ai montrée à votre venue. Celui qui m'a tiré d'embarras, le voilà.

Et il désignait du doigt, dans la foule, un moine appuyé contre une colonne.

A peine les yeux du roi de Chypre se furent portés de ce côté, qu'il s'élança vers le frère Léon, le prit par la main et le ramena vers l'estrade, au pied de laquelle le moine persista à rester.

— Seigneurs, dit Lusignan aux barons de Chypre, voici un monarque que beaucoup d'entre vous ne connaissent pas ; venez baiser la main du roi d'Arménie.

— Restez, seigneurs, fit avec calme frère Léon aux courtisans qui s'approchaient... Pierre cherchait à rendre au monde le moine couronné.

— Revenez, Sire, disait-il : je pars avec une armée et des trésors. Nous serons vainqueurs et vous remonterez sur votre trône ; ou bien vous vivrez royalement dans l'heureuse Chypre, où nos aïeux ont si longtemps régné.

Frère Léon sourit.

— Cela ne me tente pas, Sire, répondit-il ; j'ai bien choisi mon lot. Je retourne au cloître pour n'en plus sortir. Aujourd'hui on a parlé pour la dernière fois du roi d'Arménie.

E. DU MOLAY BACON.

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Քաղաքական խնդիրներու կողմանէ այս օրերս հանդարտութիւն էր. միայն ատեն ատեն հասարակաց կարծիքը մէյմըն Իտալիոյ՝ մէյմայ Սմերիկացւոց ու Անգղիացւոց մէջ եղած գծաւորեան վրայ կրպարտէր :

Աւստրիան Իտալիոյ մէջ երեւցած անհանգստութիւններէն յորդորուած՝ ետեւէ էր որ այն երկրին տէրութիւնները այլ եւ այլ բարեկարգութիւններու ձեռք գարնէն : Իտալիոյ մէջ գօրք պահելը ծանր է իրեն. Փիեմոնթի հետ ունեցած անհամաձայնութիւնը, անկէց ի գատ՝ Անգղիոյ օրագիրներն ալ, որ տէրութեան կամացը գործիք կըսէպուն, իրենց սաստիկ խօսքերովը անհանգստութիւն կուտան Աւստրիոյ. որով յօժարեալ կերեւնայ յորդորելու Իտալիոյ մանր տէրութիւններն որ քաղաքակրթութեան մէջ առաջ երթալու ճամբայ մը բռնեն :

Կըսեն քե Նափոլիի բազաւորը բողոք մը ըրեր է Փարիզու դեսպանաժողովին իր գործոցը մէջ խառնուելուն դէմ. բայց կերեւնայ քե միաք ունի ինքնայօժար սրտով իր երկրին հարկաւոր եւ

օգտակար ճանչցած ազատութիւնները տալու :

Ռուսաց կայսրը արտասահման Լեհացւոց ներուսն տուաւ. որով քաղաքական կոխներու պատճառաւ Լեհաստանէն հարկաւ կամ քե կամաւ դուրս ելած մարդիկը, մանաւանդ քսանըհինգ տարիէ ի վեր, կրնան այսուհետեւ իրենց հայրենիքը դառնալ համարձակ ու հանգիստ բնակիլ :

Արեւելքէն եկած չուրերէն ոմանք քեպետ եւ շատ ցաւալի էին, այսինքն այլ եւ այլ քաղաքաց մէջ եղած շարդերն ու խռովութիւնները, ինչպէս Նրուսադեմ, Նապոլուս, Մարաշ, Թոգատ, Սմասիա, Ֆիլիպպէ եւ այլն, բայց Եւրոպացւոց անգամ մեծ յոյս կուտայ Օսմանեան ինքնակալին հաստատուն կամքը, որով իր կայսերական վերջի հրովարտակին գործադրութիւնը կուգէ : Եւ այս բանիս յայտնի ապացոյց է հպատակ ազգաց կողմանէ մէյմէկ երեսփոխան ընտրուիլ իբրեւ անդամ տէրութեան խորհրդարանին : Մեր ազգին կողմանէ ընտրուող երկու մեծապատիւ անձինքն ալ, այսինքն քե Տիւգեան Միհրան Պէյը եւ քե Տա-

տեան Յովհաննէս Ամիրան, որ ոչ միայն ազնիւ ազգատոհմներուն հաւատարիմ ծառայութեանցը համար, այլ եւ իրենց անձնական կատարելութիւններովը արժանաւոր եղած են միշտ տերութեան վստահութեանն ու իրենց ժողովրդոց համարմանը, տարակոյս չունինք որ վեհափառ արքային գեղեցիկ դիտաւորութիւնները ինչպէս որ պէտք է պիտի կատարեն :

Փարիզու մէջ այս օրերս խօսակցութեան գըլխաւոր նիւթ եղած էր մշակութեան բերքերուն համաշխարհական հանդէսը :

Ճարտարութեան Պալատին ներսն ու դուրսը ահագին ընդարձակութեամբ տեղ բռնած էր այս փառաւոր հանդէսը : Շէնքին մէջտեղի մէծ կտորը գեղեցիկ պարտեզ մը ձեւացած էր՝ զանազան ծառերով ծաղկընկերով շատրուաններով ու գեղջկական նստարաններով զարդարած : Երկու քովերը Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմերէն եկած կովեր եզներ ու ցուլեր դրուած էին՝ զատ զատ գոմերու մէջ, անոնց հովիւներն ալ իրենց յատուկ հագուստներովը քովերին կեցած : Պալատին մէջ բաւական տեղ չմնայուն՝ դուրսն ալ ընդարձակ գոմեր շինուած ու հոն դրուած էին ուրիշ տեսակ տեսակ անասուններէ զատ Մաճառստանի եզները՝ որ գրեթէ կանգուն ու կէս երկայնութեամբ եղջիւրներ ունին : Պալատէն դուրս էին նաեւ ոչխարի ու խոզի տեսակ տեսակ ցեղերը, մեկ կողմն ալ ամէն ցեղ ընտանի բոջուններ : Իսկ պալատին վերի յարկը շարուած էին երկրագործական զանազան բերքեր ու նորահնար գործիքներ, որոնց շատը անցած տարուան արուեստահանդիսին մէջ ալ կը գտնուէր : Այս երկրագործութեան հանդէսը տեսնելու համար ներս մտնողէն մեկ ֆրանք կառնուէր, եւ օրը մինչեւ երեսուն հազար հոգի

կար՝ կըսեն՝ մտնող. եւ որովհետեւ տասը օր քշեց հանդէսը, ըսել է թէ 500,000 հոգի մտեր են ներս, ու նոյնչափ ալ ֆրանք ձգեր են, որ ճարտարութեան պալատը կանգնող ընկերութեան կերբայ : Թէ որ այսպիսի կենցաղօգուտ գործողութիւնները մեծ փառք ու պարծանք են այն տերութեան որ կը քաջայերէ ու կօզնէ ասոնց պատճառ եղողներուն, անտարակոյս շատ գօրաւոր ապացոյց ալ է եւրոպական ժողովրդոց յառաջադիմութեանն ու ընկերական բարենախանձ հոգւոյն :

Անկէք ի զատ՝ մեծամեծ պատրաստութիւններ կան կայսրորդուն մկրտութեանը հանդիսին համար, որ պիտի ըլլայ ամսոյս 14ին : Բայց Փարիզացիք այս ուրախարար զբաղմունքները կարծես թէ բոլորովին մոռցան՝ երբոր հեղեղանման անձրեւներէ ետքը Գաղղիոյ շատ կողմերուն գետերը զայրացան բարձրացան, իրենց բնական սահմաններէն դուրս ելան, քովի գեղերը, դաշտերը արտերը կոխեցին, ապականեցին, փճացուցին : Լիոն, Սաենիոն, Օուլան, Թուլ, Պլուա եւ ուրիշ շատ քաղաքներ կամ թէ անոնց մէջմեկ կտորները ջրի տակ գնացին, հարիւրաւոր՝ թերեւս նաեւ հազարաւոր հոգիք՝ որը խղզուեցան՝ որը փլած տներուն աւերակաց տակը բաղուեցան : Լիոնի մէջ քսան հազարի չափ արք եւ կանայք եւ տղայք լեղապատառ հագիւ կըրցան ձգել փախչիլ զիշերանց իրենց տներէն՝ գրեթէ ամէն բանէ մերկ եւ կողոպուտ : Վեհափառ կայսրը իբրեւ արդարեւ հայր ժողովրդոց՝ մեկէն վազեց զնաց այն խեղճերը մխիթարելու եւ անոնց օգնութիւն հասցընելու ինչ կերպով որ կարելի էր. եւ կընայ ըսուիլ թէ բոլոր Գաղղիացւոց կարեկցութիւնն ու արտօսունքն ալ իր հետը տարաւ բշուառացեալ հայրենակիցներուն :

ՀԱՅԱՍՏԻ ԳԱՂՂԻԱՅԻ ՄԸ .

Հայը այն ազգերէն մեկն է որ զլիսերնուն անցած փորձանքները որչափ որ շատ եղեր են՝ այնչափ ալ իրենց վրայ կսկծացող բարեկամներ շատ կը գտնեն :

Կրնայինք յիշատակել հոս քանի մը անուններ որ մեր հայրենակցաց երախտագիտութեանը արժանաւոր են, բայց առ այժմ մեկը միայն մէջ բերենք, այսինքն Պ. Լէժէ բժիշկը, որուն մասնաւոր կերպով մը պարտք կը համարինք շնորհակալութիւննիս յայտնել հրապարակաւ :

UN FRANÇAIS PHILARMÉNIEN.

L'Arménie est une de ces nationalités sympathiques qui trouvent autour d'elles autant de dévouements et d'amitiés qu'elles ont compté, dans leur histoire, de misères et de douleurs.

Nous pourrions citer à nos compatriotes bien des noms qui se recommandent à leur reconnaissance ; mais il en est un qui se présente avant tous les autres, et que nous nous faisons un bonheur et un devoir d'écrire dans ces colonnes : M. Léger, docteur en médecine.

Պ. Լեժեն որ Գաղղիացի է ազգաւ, վեհանձնութեամբ, ազնուութեամբ ու գիտութեամբ, կըներէ անշուշտ որ ըսենք թէ հայացաւ բարեկամութեամբ : Հասկըցաւ ինքը Արեւելեան Բազմայեզու վարժարանին գերագոյն նպատակը . ուստի եւ ինքնայօժար սիրով յանձն առաւ ընտանի դասախօսութիւն մը ընել մեր պատանեաց Բնական Պատմութեան ու Առողջութեան կանոնաց վրայ : Երեք ամսէ ի վեր մեծ յաջողութեամբ, ճշդութեամբ եւ քաղցրութեամբ առաջ կըտանի այս գործը . եւ իր շահը չփնտռելով, — ինչպէս որ վեհանձն մարդկանց բնական է, — մեր հայրենակցաց բարիք ընելը երջանկութիւն մը կըսեպէ իրեն : Ուստի եւ արժանի է մեր երախտագիտութեանն ու օրագրիս մէջ շնորհակալու յիշատակութեան :

ՀԱՐԱՄԱՌՈՐ ԾԱՆՈՒՅՈՒՄ ՄԸ .

Ազգերնիս արդէն լսեր ու հասկըցեր էր թէ Գ. Հիւրմիւզեանն ու իր համախոհները ինչ ծանր անհիմն եւ զայրակոյցեցիչ զրպարտութեամբք հայաձեցին զմեզ անխնայ բանիւ . եւ զրով մեծի ու պզտիկի առջեւ : Մենք թեպէտեւ եղածներուն համառօտ պատմութիւնը հրատարակեցինք հայերէն, բայց երբ Հիւրմիւզեանց գաղղիարէն գրութեանը զմեզ օտար ազգաց առջեւն ալ վատանամբաւել տեսանք՝ առաջադրեցինք գաղղիարէն ալ ընդարձակ պատասխան մը տալ ամեն տեսակ ապացոյցներով . եւ այն պատասխանին մի միայն նպատակը զմեզ՝ արդարացրել էր : Ինչպէս որ կը պահանջէին մեր բարեկամներն ու նաեւ մեր խիղճը, եւ ինչպէս որ խոստացանք նաեւ ամսագրոյս չորրորդ բնուոյն վերջը :

Այն միջոցին Վսեմափառ Ալի Փաշա մեծ վեգիլին հզօր միջնորդութեամբ վերջ տրուեցաւ Փարիզու մէջ սկսուած վեճերուն որ երբայով զայրանալու սաստկանալու վրայ էին . որով եւ Գ. Հիւրմիւզեանը զրով հրաժարեցաւ իր պահանջմունքներէն որ կըներ Թեոդորեան Հ. Սարգիս վարդապետէն, եկեղեցական արգելքն ալ որ դրեր էր թէ անոր եւ թէ Գալֆայեան Հ. Ամբրոսիոս վարդապետին վրայ՝ վերցուց :

Ուստի եւ Օսմանեան Դրան Դեսպան Վսեմափայլ Մեհմեմեդ Պէյը ստիպեալ ի բախանձանաց Հիւրմիւզեանց՝ յատկապէս ապսպրեց որ այսուհետեւ անոնց դէմ բան չգրենք՝ եւ ոչ իսկ ինքզինքնիս արդարացընելու համար : Մեր բնական խաղաղասիրութեանն ու քրիստոնեական եղբայրսիրութեանն ալ ասանկ կը վայելէր . անոր համար մեր կողմանէ սիրով խոստացանք որ ասկէց ետքը նոր հրատարակութիւն մը չենք ըներ Հիւրմիւզեանց հակառակ . միայն թէ կըլլասանք որ անոնք ալ կըլադին զմեզ զրպարտութեամբ հայաձեցին, ու ետ կըլենան այն ամենայն զաղտնի ու յայտնի միջոցներէն՝ որոնցմով մեզի վնաս հասցընելու եւ անուննիս արեւելու կաշխատէին մինչեւ հիմա :

M. Léger, Français de nation, de générosité, de noblesse et de savoir, il nous permettra de le dire, a bien voulu se faire Arménien par la sympathie. Il a compris qu'il y avait une œuvre immense à réaliser dans l'Institution Polyglotte. Il s'est proposé de raconter à nos jeunes gens ses études en fait de sciences naturelles et d'hygiène pratique. Cette œuvre, il l'a accomplie depuis trois mois avec un succès inespéré, avec une ponctualité infatigable et une séduisante urbanité ; et désintéressé, comme le sont les grands cœurs, il ne demande que le plaisir de bien faire et le bonheur d'être utile à nos amis de l'Orient. A ce titre, nous lui devons un souvenir dans notre cœur et une page dans notre journal.

AVIS IMPORTANT.

La nation arménienne connaissait depuis longtemps déjà les calomnies sans modération et sans dignité que Mgr Hurmuz et ses adhérents nous prodiguaient verbalement ou par écrit avec une hostilité infatigable. Nous avons publié en arménien l'histoire abrégée de ces polémiques ; mais, lorsque nous vîmes que Mgr Hurmuz continuait à nous diffamer auprès d'un autre public par des écrits en langue française, nous nous décidâmes à lui faire, dans la même langue, une réponse circonstanciée et catégorique. Cette réponse, promise dans le numéro 4 de notre Revue, avait été inspirée uniquement par la nécessité d'une justification, que nous devions à tous nos amis aussi bien qu'à nous-mêmes.

Cependant S. A. le grand vèzir Ali-Pacha a bien voulu intervenir dans ce différend : il le fallait, pour mettre un terme à des discussions fâcheuses qui menaçaient de traîner en longueur, et surtout de s'envenimer : Mgr Hurmuz a donc renoncé à ses exigences à l'égard du P. Sarkis Théodore, et il a levé l'interdit dont il l'avait frappé, lui et son collègue, le P. Ambroise Calfà.

Par suite, S. E. Méhemmed-Bey, ambassadeur de la Sublime-Porte à Paris, cédant aux prières des représentants de Mgr Hurmuz, a recommandé très-expressément au P. Théodore et à ses collègues de s'abstenir de tout écrit agressif, quand bien même il s'agirait des nécessités d'une défense personnelle. Par nature et par-devoir, nous aimons trop la paix et la charité pour repousser de si salutaires recommandations ; nous avons pris, en conséquence, tous les engagements qu'on nous demandait à l'égard de Mgr Hurmuz et de ses amis ; mais nous espérons, en retour, qu'ils cesseront de nous poursuivre de leurs calomnies, et qu'ils s'abstiendront de tout ce qui, de près ou de loin, pourrait nous atteindre dans notre vie, dans nos intérêts et dans notre caractère !

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքույ		24	»
Գին միոյ տետրակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թռամպլե, Ի փողոցն Անսիեն-Բոմեարի, 18.

ՊՕԼԻՍ, Ասեախս աղայ Պերպեոեան .

ԶՄԻՆՈՆԻՍ, Ղուկաս աղայ Պաղազարեան .

ԱՂԵՔԱՍԱՆԴՐԻՍ, Ղազարոս աղայ Տէր-Գասպարեան .

ԵԱՇ ՄՈՒՏԱՆԻՈՅ, Յակոբ աղայ Պըլըզեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 18.

CONSTANTINOPLE, A. Berbérian.

SMYRNE, L. Balhazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Bouïoukly.

